

Historisk Tidskrift

FÖR FINLAND

4 • 2002

Hur Ryssland blev Ryssland
1766 års tryckfrihetsförordning

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Docent Lars-Folke Landgrén

Redaktionssekreterare: Fil.mag. Stefan Nygård • Fil.mag. Charlotta Wolff
Ekonom: Fil.kand., merkonom Lars Karhunen

REDAKTIONSRÅD

Henrik Meinander (ordförande) • Max Engman • Nils Erik Forsgård
Tom Gullberg • Matti Klinge • Rainer Knapas • Henrik Knif
Lars-Folke Landgrén • Mikko Majander • Eljas Orrman
Minna Sarantola-Weiss • John Strömberg • Henrika Tandefelt

CAFE
Kafka

Svenska Teatern
tfn 171 380
050-501 2543

Snabba bokleveranser
Förmånligt

Även från utlandet

Gott kaffe medan ni väntar

TILL VÅRA LÄSARE

Meddelanden om prenumerationer och adressförändringar skall riktas till vår adress:

HTE, Historiska institutionen,
Pb 59 (Unionsgatan 38 A),
00014 Helsingfors universitet.
Telefon 09/618 77 553,
fax 09/191 23 217.

För att täcka bankernas stigande och betungande provisioner är redaktionen tvungen att fr.o.m. 1998 införa en avgift på 5 € för varje inkommande utlandsbetalning. Den tillkommande utlandsavgiften skall betalas samtidigt med den egentliga prenumerationen som en summa.

Historisk tidskrift för Finland trycks med bidrag av Finlands Akademi och Svenska litteratursällskapet i Finland.

Hur Ryssland blev Ryssland

Hur den ryska staten blev en del av Europa och
anammade den ortodoxa tron

ARTO LUUKKANEN

I slutet av 1990-talet tycktes den ryska staten ha tappat fotfästet. Det kommunistiska systemets undergång och Sovjetunionens sönderfall 1992 hade krossat den statsidé som omhulldats i 74 år. Den ryska federation som uppstått i dess ställe föreföll att vara en stat utan förflutet. Det nya maktsystemet försökte till en början skapa en klar boskillnad gentemot det andliga arvet från Sovjetunionen och det totalitära förflutna. Förebilder och intellektuellt rättfärdigande söktes antingen i det egna kejsrerliga förflutna eller i väster. Den försvunna statsideologin var dock bittert saknad. Efter presidentvalet 1996 eftersöktes den rentav, då regeringens språkrör *Rossiiskaja Gazeta* utlyste en tävling för att finna en rysk ideologi. Det segrande förslaget utlovades ett pris på 2 000 dollar.

Även relationen till den ortodoxa kyrkan förändrades. Ryska federationens nye president Boris Jeltsin gjorde ett uppmärksammat besök i en kyrka. Den ortodoxa kyrkan blev *à la mode* och flyttade från samhällets marginal in i maktens salar. Politiker och andra offentliga personer gav brett upplagda intervjuer om hur de under sovjettiden hade varit troende i hemlighet och hur de respekterade kyrkans undervisning.

Denna situation har fortgått också under president Vladimir Putins maktperiod. Putin går ostentativt i kyrkan, och vid behov deltar patriarken offentligt i det nya Rysslands festliga ceremonier. Men även övriga politiker går i kyrkan. Jablokopartiets ledare Grigorij Javlinskij har en "andlig fader", och agrarpartiets ledare Michail Lapsjin umgås gärna med patriarken. Likaså försöker de tidigare kommunisterna understryka sin relation till kyrkan, även om de kanske inte håller sig själva för troende. Även Finlands speciella "vän" Vladimir Zjirinovskij lär flitigt läsa Bibeln, en vana som torde härröra från

hans mormors baptistbakgrund. Han ville också högtidlighålla sitt eget bröllop i en kyrka år 1998.

Den ortodoxa kyrkan förefaller att ha blivit den ryska federationens ”mest populära trossamfund”, och den nära förbindelsen med statsmakten understryker dess halvofficiella status. Hur fick då denna relation sin början? Hur blev ryssarna ryssar och hur kom den ortodoxa kyrkan att bli en symbol för det ryska? Hur kom Ryssland till som stat, och på vilket sätt bidrog den ortodoxa kyrkan till uppkomsten av dess statsideologi?

Rus och nordmännen

De historiska översiktsverken besvarar denna fråga genom att först presentera det ryska områdets förhistoria och geografi. Bland landets invånare nämner antikens historiska källor slaviska stammar som *veneti*, *antes* och *slaveni*.

Rysslands tillkomst som en politisk enhet började dock inte under antiken utan först på 800-talet. Enligt den nu rådande uppfattningen hade allting sitt ursprung i ekonomiska behov: vattenvägarna i Ryssland erbjöd en naturlig handelsled, och skandinaviska köpmän förstod att utnyttja detta. År 1986 skrev den kände forskaren Thomas Noonan, specialist på det kieviska Ryssland, artikeln ”Why the Vikings First Came to Russia” i *Jahrbuch für Ost-europäische Geschichte*. Enligt Noonan var det den ekonomiska nyttan – penningen och i detta fall silvret – som satte nordmännen i rörelse på färder till Ryssland. Silvret fanns dock inte i Ryssland, som ännu inte utvecklat penninghushållningen. Rysslands floddalar erbjöd emellertid nyttigheter som kunde avyttras till arabiska handelsmän bland bolgarerna eller kazarerna. Exempelvis pälsverk, honung och slavar, som rövades eller tvångsanskaffades från invånarna i Ryssland, var gångbara bytesvaror, som byttes till silver – i det här fallet arabiska dirhamer.¹

Enligt de ryska källorna inledde nordmännen sina rövarfärder till Ryssland år 859. Enligt *Nestorskrönikan*² fördrev de lokala stammarna nordmännen

¹ Thomas Noonan, ’Why The Vikings First Came to Russia’, *Jahrbucher für Geschichte-Ost-Europas* (1986) Neue Folge, Band 34, Heft 3, s. 340–347.

² *Povest Vremennyh Let po Lavrentievskomu spisku* (Sankt-Petersburg 1910) Izdaniye Impetratorskoj Archeografitjeskoj komissii. (PVL), ”Berättelse från gångna år”, som i Finland är bättre känd under namnet *Nestorskrönikan*. Till PVL eller den i denna artikel citerade *Nestorskrönikan* hör berättelserna om början av Rysslands historia, som också ingår i många andra ryska krönikor. Som den äldsta textversionen av *Nestorskrönikan* har i allmänhet betraktats den s.k. Laurentiuskrönikan från 1377 och den med denna nära nog identiska Ipatievs krönika från

men skickade sedan sändebud över havet och bad norrmännen komma och bli deras härskare: "... vårt land är stort och vidsträckt men här finns ingen ordning. Kom och styr oss..."³

Enligt krönikan besvarades begäran om bistånd jakande. Den berättar att ruserna eller nordmännen gav sig iväg under ledning av tre anförare, Rurik, Sineus och Truvor. Den ryska källan omtalar vidare att vissa av dessa ruser kallades svear, norrmän, angler eller gutar. Denna uppgift har väckt en våldsam vetenskaplig tvist om vad och vilka dessa ruser var.

Twisten om *normandteorin* började i mitten av 1800-talet och har sedan dess gett upphov till debatt i över 150 år. Konflikten har främst kretsat kring nordmännens roll vid uppkomsten av det kieviska Ryssland. Enligt *normannisterna*⁴ bör Nestorskrönikan betraktas som ett tillförlitligt historiskt dokument: Kievryssland har sålunda uppstått på grundval av skandinaviskt inflytande, och de kulturimpulser som nordmännen förde med sig bildar grunden för Rysslands politiska existens. Enligt det andra lägrets, *antinormannisternas* mening är *Nestorskrönikan* en kyrklig legend och dess bevisvär-

1300-1400-talet. PVL, liksom många andra krönikor, börjar år 860 (6 368 efter världens skapelse, som det var brukligt att räkna i de ryska krönikorna), det är då varjagerna kallades till Ryssland. A n a t o l e M a z o u r, *Modern Russian Historiography. A Revised Version* (Connecticut 1975). s. 3-9. Angående *Nestorskrönikans* kyrkliga och nationella dimensioner, se M u r i e l H e p p e l l, *The Baptism of Rus. Religion in Communist Lands*, vol. 15, nr 3 (1987), s. 244; I. J a. F r o j a n o v, 'Istoritseskie realii v letopisnom skazanii o prizvanii varjagov', *Voprosy istorii*, nr 6 (1991), s. 3-6. Det bör dock observeras att *Nestorskrönikan* inte är "sämre" än andra källor från den tiden. Den medeltida historieskrivningen hade för vana att se "ädlare" avlagringar i det egna förgångna. Den romerska historieskrivningen hämtade t.ex. sitt förlutna från Troja (Aeneas, Alba Longa), karolingernas blickar åter var fästa på det antika Rom o.s.v. *Nestorskrönikans* syfte var igen att ideologiskt stärka Rysslands kyrka och att understryka att slaverna hade en historia. Se N i k o n (L y s e n k o, N. N.) i e r o m o n a h, 'Naršalo hristianstva na Rusi', *Voprosy Istorii*, nr 6 (1990), s. 38; O l e g T v o r o g o v, *Khronografy drevnej Rusi*, 'Voprosy Istorii', nr 1 (1990), s. 36-37.

³ "... zemlja nasja velika i obilna, a narjada v nei net; da poidete knjazjiti i volodeti nami..." PVL, s. 19. Den ryska forskaren och antinormannisten B. Grekov påminner om hur Venerabilis Beda i sin berättelse nämner om hur Hengist och Horsa kallas att strida mot pikterna med en liknande fras: "... terram latem et spatiosam et omnium rerum copia refertam vestrae mandant ditioni parere". B. D. G r e k o v, *Kultura Kievskoj Rusi* (Moskva 1944); J o h n F e n n e l l, *A History of The Russian Church to 1448* (London 1995), s. 4.

⁴ De första bland dessa var tyskarna G. S. Bayer (1697-1738) och G. F. Müller (1705-1783). Bland "antinormannisterna" må i detta sammanhang nämnas t.ex. ryssarna V. K. Tredjakovskij (1703) och V. M. Lomosonov (1711-1765).

de ytterst tvivelaktigt. Enligt dessa ofta sovjetiska eller ryska forskares åsikt är Rus en synonym för slaverna, och särskilt de arkeologiska fynd som gjorts tyder på att skandinavernas roll i Rysslands tillkomst närmast var marginell.⁵

Det skandinaviska inflytandet kan dock inte bortförklaras med gravfynd och arkeologiska utgrävningar. Å andra sidan kom skandinaverna inte heller till ett obebott land eller till ett oorganiserat samhälle.⁶ Det skandinaviska inflytandet var betydande och kommer tydligt till synes både i de arkeologiska och de skriftliga källorna. Bland de skriftliga beläggen kan nämnas både de arabiska och de bysantinska källorna, som klart omtalar det nordiska inflytandet i fråga om det kieviska Rysslands tillkomst. Den nutida forskningen tolkar uppkomsten av ordet Rus enligt den normanniska förklaringen. Ordet vore sålunda av samma rot som de finska orden *ruotsalainen/Ruotsi* och sammanhånga med landskapsnamnet *Roslagen/Roden*. Ursprungligen skall ordet ha hört samman med orden *rodh* och *rodhz*, med syftning på de människor som roende färdades till Ryssland. Sålunda skulle det svenska ordet *ryss* och det finska *ryssä* från början ha åsyftat människor av skandinavisk härstamning. Å andra sidan är det riktigt att skandinaverna förbluffande snabbt smalt samman med den lokala befolkningen. Ett skäl till detta är säkerligen att de beväpnade nordmännen inte särskilt ofta hade kvinnor med sig utan gifte in sig i den lokala befolkningen. Denna assimilering av skandinaverna skedde på ungefär hundra år. Ett belägg på detta är att namnen slaviserades: Helge blev Oleg, Ingvarr Igor, Helga Olga, Thorvardr Truvor, Höskuldr Askold, Dyri Dir, Valdemar Vladimir och så vidare. De skandinaviska köpmännen/äventyrarna blev snart Rus och på ungefär hundra år sammansmalt denna

⁵ O m e l j a n P r i t s a k, *The Origin of Rus'. Scandinavian Sources other than Sagas*, vol. 1 (Harvard 1981), s. 4–7. Mera om normanniststriden, se M. I. S u c h o m l i n o v, 'O drevnei russkoi letopisi kak pamjatnike literaturnom'; I. I. S r e z n e v s k i j, 'Tjstenija o drevnih ruskikh letopisjah', *Prilozj. Ko. II t. Zapisok Akad. Nauk. (Moskva 1862)*, K. M. B e s t u z j e v – R j u m i n, *O sostave russkikh letpisej* (Sankt-Petersburg 1868). *Letopis zanjati Arhelog. Kom. Vy. 4. s. 35–59*. Här bör särskilt framhållas den kända antinormannisten, B. D. G r e k o v, *Kievskaja Rus. Akademija nauk sojuza SSR Institut istorii. Izdatelstvo Akamii Nauk. SSSR. (Moskva 1944)*. Se även den nyare debatten, H. P a s z k i e w i c z, *The Origin of Russia* (London 1954). Beträffande den nutida nationella ryska tolkningen lönar det sig att studera t.ex. I. N. D a n i l e v s k i j, *Drevnjaja Rus glazami sovremennikov i potomkov (IX–XII vv.)* (Moskva 1999). Kurs leksi. 'Aspekt press', s. 46–61.

⁶ Om arkeologin och gravfynden se P a v e l D o l u k h a n o v, *The Early Slavs. Eastern Europe From The Initial Settlement of The Kievan Rus'* (London and New York 1998), s. 179–182.

befolkning med ursprungsbefolkningen. *Nestorskrönikan* nämner mycket riktigt att Ryssland uppstått just från detta ord. Rusernas land blev *Russkaja zemlja*, landet Ryssland.⁷

Tillkomsten av Rus eller Kievryssland kan dateras just till nordmännens tidigare nämnda silverfärder. Bytesvaror anskaffades till en början genom rov från de lokala invånarna. Varorna byttes sedan längre söderut mot silver. Dessa rövarfärder var riskfyllda både för lokalbefolkningen och för nordmännen. Förutom materiell förstörelse och förödelse innebar de också en extra belastning för nordmännen. Det är å andra sidan uppenbart att dessa färder företogs redan före år 859 och att lokalbefolkningen frivilligt började betala avgift för beskydd. På detta sätt blev nordmännens rövartåg snarare skatteuppbördsfärder, *poljudje*, under vilka en vikingahövding med sitt beväpnade följe, *druzjina*, uppbar en viss mängd varor av människorna.⁸

⁷ Constantinus Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio* (DAI), Edited By Gy. Moravcsic, Translated by R.J. H. Jenkins, (Washington DC 1976), s. 62. Annales Bertiniani, avser med ordet *Rhos* köpman av skandinaviskt ursprung som besökte Konstantinopel år 839. *The Annals of St. Bertin* (TAB). *Ninth-Century Histories*, vol. I. Translated and Annotated Janet L. Nelson. (Manchester and New York 1991), s. 44; George Vernadsky, Ralph T. Fisher, Allan Ferguson, Andrew Lossky, Sergej Pusjkarev (eds.), *A Source Book for Russian History From Early Times to 1917* (ASB I), vol. I, *Early times to The Late Seventeenth Century* (New Haven and London 1972), s. 11. Dessutom äsyftar även arabiska källor såsom historiken al-Ya'qubi vikingarna med benämningen *ar-rus*. He p p e l l, s. 248. Den allra mest prestigefyllda källan är dock kejsaren Konstantinus Porfyrogenetos *De administrando imperii* (DAI), där det görs skillnad mellan slaver (*Sklavenisti*) och ruser (*Rhosisti*). Dessa bedrev tillsammans färder till Svarta havet med sina båtar "av en stock" (*monoxyla*). DAI, s. 56–58. Även om ursprunget till ordet *Rus* alltså torde förbli oklart, är det dock klart att det ursprungligen syftade på de varjager som bodde i Ryssland. Namnet på dessa områdets härskare har sedan övergått på själva området och dess invånare. Såsom t.ex. Fennell framhåller, stöder både de grekiska, arabiska och även de latinska källorna detta antagande. He p p e l l, s. 248, F e n n e l l, s. 5. Det finns en s.k. funktionell lösning på denna tvist. Sålunda skulle ordet *Rhos/Rus* avse köpmän och ordet varjag betyda krigare och stå i samband med uttrycket nordman. Enligt ryssen Danilevskij skall det ovan nämnda uttrycket *Russkaja zemlja* ha varit det högsta fornryska uttrycket för statlighet, som (mystiskt?) skall ha gett uttryck för en känsla av samhörighet människor emellan i känslans allra högsta form. D a n i l e v s k i j, s. 164–169, 170–181.

⁸ Denna skatt, *dan*, skulle betalas antingen i pengar eller varor *po slyjagu ot rala*. Se PVL, s. 63; V. O. Klj u t š e v s k i j, *Sotšinenija*, tom. I, *Kurs Russkoi Istorij* (Moskva 1956). *Gosudarstvennoje Izdatelstvo političeskoj literatury*, s. 153–154. Även den östromerske kejsaren Konstantinus Porfyrogenitus nämnde att fursten av Rus årligen företog en färd med en beväpnad skara "till hela Ryssland" (*meta panton toon Roos*) från staden Kiev (*eis ta polidía*). DAI, s. 62. Se även ASB I, s. 23–24. Enligt Kljutjevskijs tolkning begav sig fursten på skatteuppbördsfärd för

Relationen mellan skandinaverna och östslaverna illustrerar väl interaktionen mellan de båda grupperna. Som gentjänst för skattebetalningen var ett nordmannafölje skyldigt att försvara området invånare. Dessutom skipade hövdingen vid behov rättvisa. Skatteuppbörden verkställdes antagligen under vintermånaderna, då floderna var isbelagda och varorna fördes till det befästa vinterlägret vid stranden av en flod. De befästa varuupplagen och rusernas vinterläger blev sedermera förstadier till stadsfästena, *kreml*. Å andra sidan bör det observeras, att östslaverna redan tidigare hade grundat de flesta av dessa boplatser och att de skandinaviska nykomlingarna, varjagerna (väringarna), inte anlände till någon anarki.⁹ Att nordbornas östhandel var livlig visas av att de skandinaviska runristningarna kallar Ryssland *Gardariki*, dvs. fästenas land. Så fick det kieviska Ryssland sin början genom penningen och strävan efter den. Förhållandet mellan de skandinaviska köpmännen och de slaviska stammarna utgjorde sålunda ett oskrivet, ömsesidigt avtal, där de skandinaviska beväpnade krigarstyrkorna hade hand om skyddet och de lokala stammarna gick med på att betala skatt.

Enligt de ryska *antinormannisterna* hade de slaviska stammarna förmått att grunda sina egna stater i Ryssland innan de skandinaviska sjörövarna anlände. Enligt dessa tolkningar lyckades de skandinaviska nykomlingarna sedan på vissa ställen slå sig ner bland slaverna, men de förmådde inte påverka strukturen i slavernas egen stat. Enligt dem har endast den senare historiskskrivningen, under skandinavisk influens, på ett obefogat sätt betonat nordmännens ställning. Enligt dessa forskare hade slaverna redan på 600-talet grundat olika slags statsbildningar i östra Mellaneuropa. Till exempel den kände ryske historikern V. O. Kljutjevskij föreslog en intressant datering av slavernas statsbildning. Han ansåg att den hade tagit sin början redan under andra århundradet, då Trajanus krossade den daciska staten, där det enligt Kljutjevskij fanns slaviska element. I sina verk talade dessutom den berömde historikern om ett slaviskt krigsförbund i Karpaterna på 500-talet.¹⁰

Enligt den nu rådande uppfattningen var det kieviska Rysslands uppkomst inte så dramatisk. Varjagerna eller ruserna kom till Ryssland bara för att förtjäna pengar, och för denna handel hade de utvecklat ett komplicerat system

hela vintern. På våren begav sig fursten sedan med fartygen med den insamlade skatten och köpmännen till Bysans för att driva handel.

⁹ Pertti Luntinen, *Venäjän valtakunnan muotoutuminen – alue, asukkaat, valtiojärjestys* (Helsinki 1995), s. 15.

¹⁰ Kljutjevskij, s. 107–110.

i vilket de infödda invånarna tilldelats rollen som insamlare av råvaror. Ryssland var ett genomgångsområde, där man uppbar skatt, och där köpmännen väl kunde invänta vårens ankomst. Såsom tidigare har nämnts, anlände de inte till ett land utan kultur, utan till ett område bebott av östslaviska, finskbesläktade och baltiska stammar.¹¹

Dessa beväpnade skandinaviska köpmäns handelsleder gick längs floderna ända till Svarta och Kaspiska haven. Den så kallade Dvinaleden löpte från Rigabukten eller sjön Ilmen till vattendelaren, där nordmännens lätta båtar lyftes på kavlar och bars eller drogs till Dneprs övre lopp. Härifrån fortsatte färden över stäppen till Svarta havet och därifrån vidare

till de av grekerna grundade Cherson eller Tmuroakan. Därifrån fanns det möjlighet att ytterligare fortsätta till *Miklagård*/Konstantinopel. En annan led, Volgaleden, utgick från Finska vikens inre botten, från Nevan till Ladoga, varifrån man sedan rodde längs floden Volchov till vattendelaren. Härifrån släpades båtarna åter till Volga, varifrån leden gick genom de finsk-ugriska mari- och murom-folkens bosättningsområden ända till Bolgarriket vid Volga. Affärerna gjordes antingen här med bolgarerna eller arabiska köpmän, eller så reste man vidare ända till Volgas delta, till det av kazarerna behärskade Itil. Därifrån var det sedan möjligt att fortsätta segelvägen över Kaspiska ha-

¹¹ Enligt emeritus Heikki Kirkinen från Joensuu skall den tidigaste ryska staten aldrig ha varit en vikingastat. Enligt den nyaste forskningen tycks han vara ensam om denna åsikt. Heikki Kirkinen, *Venäjän juuret. Venäjän historia* (Keuruu 2000), s. 36.

vet ända till Persien, Khorazan, Buchara, Samarkand eller till abbasidernas Bagdad.

Enligt de skandinaviska källorna blomstrade östhandeln. Färderna räckte ofta flera år, och vinsterna maximerades genom att resorna styrdes till de orter där nordmännen fick ett gott pris för de varor de levererade. På färderna behövdes etappbaser och lager, och det är därför troligt att det på flera knutpunkter fanns koncentrationer av skandinaver som bedrev rysslandshandel. Den första av dessa låg vid Rigabukten, en annan i Ladogatrakten, en tredje i Smolensk och en fjärde i området mellan övre Volga och floden Oka. Om dessa köpmannakrigare finns uppgifter också i de skriftliga källorna. Även om Nestorskrönikan i första hand nämner Rurik, Sineus och Truvor, omtalar den också Askold och Dir, som enligt krönikan egentligen grundade den största av dessa baser, den långt i söder belägna handelsstaden Kiev.¹²

Platsen var ur ekonomisk synvinkel utmärkt, ty den behärskade Dneprs nedre lopp och dess övre tillflöden Desna och Pripjat. Nestorskrönikans tillförlitlighet som historiskt dokument är givetvis tvivel underkastad, men också de arkeologiska undersökningarna visar att Ryssland hade flera varjagkoncentrationer eller familjer¹³ som försörjde sig på köpenskap med de lokala invånarna och utbyte av produkter mot silver. Av de övriga städerna var de viktigaste Novgorod, vars skandinaviska namn var *Holmgård* och som behärskade trafiken från Finska viken till sjön Ilmen, och Polotsk, som åter behärskade sjöfarten på Dvina. Det ovannämnda Kiev, med det skandinaviska namnet *Könungård*, hade åter Dneprs nedre lopp som sitt handelsområde.

För den statsbildning som hade vuxit fram kring det kieviska Rus, den tidiga handelsstaden Kiev, var det dock betydelsefullt att en på Rysslands område bosatt familj, den gren som härstammade från Rurik, fick en legitim ställning och förbigick de övriga familjerna. Härskarna i Kiev var framgångsrika och deras fördelaktiga position vid floden Dnepr gav dem en möjlighet att övervaka östhandeln. Framför allt stöddes deras position av att de omgivande slaviska och finsk-ugriska stammarna accepterade den rurikovitjiska familjens hegemoni och betraktade dess makt som legitim, m.a.o. gick med på att betala skatt till den.

¹² *Nestorskrönikan* berättar om tre bröder, Kij, Khoriv, Sjtssek och deras syster Lybedj, som skulle ha grundat staden.

¹³ K o r p e l a, *Kiovan Rus'*, s. 53.

Hur Kiev behärskades och vilka slags maktinstitutioner det fanns i Ryssland

Den egentliga institutionaliseringen av makten i Ryssland skedde på två olika vägar.¹⁴ För det första samlades stammarna, de familjer och byar som härstammade från gemensamma förfäder, för att besluta om gemensamma frågor vid s.k. vetjemöten. Betydelsen av detta ord härstammar från Pskovdialekten, från ordet *vetjat* (ropa) och syftar uppenbarligen på den sedvänja, som användes vid dessa folkmöten: att samfällt hojta och föra oväsen. I dessa folkmöten fick givetvis inga andra delta än de fria männen i enlighet med sina förmögenheter. De vanliga männens (*muzjiki*), folkets (*ljudi*) eller de fattigare, dvs. det "svarta folkets" (*tjornyje ljudi*) ord vägde mindre än köpmännens, bättre folks eller rentav gräddans av ädlingarna, eller bojarernas, åsikter. Särskilt staden Novgorod var känd för sitt vetjemöte, som beslöt om denna rika nordryska handelsstads angelägenheter. Efter att det kieviska Rysslands grepp hade avdömnat efter furst Vladimir Vsevolodovij Monomachs (1053–1125) död år 1125, accentuerades de demokratiska dragen i denna nordliga handelsstad. Småningom valde och avsatte vetje sina furstar efter eget tycke och skötte själv stadens viktigaste frågor. För fursten återstod endast rollen som ledare i krig.¹⁵

Den andra viktiga institutionen var furstemakten. Fursten hade ett speciellt ansvar för ledningen i krig och i utförandet av de religiösa riterna. Furstens eller stamhövdingens närmaste krets, vännerna, eller *druzjina* (ry. *drug*, vän) var den tredje maktinstitutionen. Druzjinan utgjordes av furstens eller stamhövdingens viktigaste män, de befälhavare som nästan var hans likar, bojarerna (ordet har att göra med strid, vilket visar att dessa män var furstens följeslagare i krig), vars råd fursten anlirade för sina viktigaste beslut. Druzji-

¹⁴ En av det ryska samhällets tidigaste organiserade sociala enheter var storfamiljen, som förutom kärnfamiljen bestod av barnens familjer samt farföräldrarna. Storfamiljen var en framgångsrik enhet i nordliga och arbetskraftskrävande förhållanden. Det var också en patriarkalisk enhet, med en *bolsjak* ("husbonde") i ledningen. Han hade den fullständiga makten i storfamiljen och han organiserade jordbruket. Storfamiljen förblev faktiskt den rådande sociala enheten på den ryska landsbygden ända fram till den sovjetiska tiden. Det ryska bysamfundet, *mir*, byggde på dessa storfamiljer. Bygemenskapens jordegendom och dess produktion var samfäll. Byn leddes av en s.k. äldste (*starik*, *starsjii*, *starosta* el. motsv.). August von Haxthausen, *August von Haxthausen Discovers the Russian Peasant Commune. Major Problems in The History of Imperial Russia*. (Lexington, Massachusetts 1994), s. 302–312; Richard Pipes, *Russia under The Old Regime* (London 1974), s. 16–17.

¹⁵ Danilevskij, s. 78, 86–101. Se även Luntinen, s. 17, 20.

nan verkställde också hövdingens beslut, och fursten kunde inte härska utan sin družjina. Den var hans militära stab, livgarde, lokalförvaltning och centralförvaltning.¹⁶

Det kieviska Rysslands närmaste grannar

Det tidiga Kievrysslands politiska situation grundade sig på den ovannämnda överenskommelsen genom vilken de skandinaviska köpmännen/krigarna fick hegemonin bland de östslaviska stammarna. Vad var det då för ett slags land nordmännen kom till och vem bodde där?

Enligt en allmän tolkning av Rysslands historia definieras denna av landets geografi och klimat.¹⁷ Till en viss gräns håller detta streck: det kalla fastlandsklimatet och de korta somrarna har satt sina egna gränser för det ryska lantbruket. Vattendragen har i sin tur underlättat utbredningen av impulser och handeln. Rysslands kärnområde domineras av floder, floddalar och högländ mellan dessa. Flodfåror erbjuder en förträfflig fortskaffningsled för bosättning och köpenskap, men å andra sidan fanns det i Ryssland inga geografiska hinder eller gränser, som skulle ha begränsat ankomsten av erövrare. Erövrarna har redan under tidiga perioder varit orientaliska nomadstammar från öster, som rört sig över stäppen. Stäppen var en naturlig färdled för beridna hästkarlar; den sträckte sig tvärs över det eurasiska fastlandet från Ungern ända till Mongoliet. Norr om stäppen fanns en zon av blandskog, som småningom mot norr gick över i taigan och ännu längre norrut i tundra. I norr var jordmånen karg och klimatet kyligt. Den svårbrukade blandjorden, *podzjol*, måste alltid före odlandet gödslas och omvårdas. Naturen hade dock också utrustat Ryssland med mera fruktbar jord. Söder om blandmarken låg det s.k. svartmyllebältet eller *tjernozyjom*.

Ryssarnas förfäder flyttade under de slaviska folkvandringarnas tid från sitt urhem vid floden Pripet söderut, västerut och österut omkring år 500–700

¹⁶ N i k o l a i K a r a m z i n, *Istorija Gosudarstva Rossijskogo*, Kniga Pervaja, Toma I–IV, "Kristall-Respek" (Sankt-Petersburg 1998), s. 62–63; D a n i l e v s k i j, s. 78–79, 102–107, 114–115. Om furstens religiösa ansvar och uppgift i det Kieviska Ryssland, se L e o p o l d S o b e l, 'Vladimir Vladimirovitj', Joseph L. Wiczyński (ed.), *The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History*, vol. 42 (London 1986), s. 154.

¹⁷ E d w a r d A c t o n, *Russia. The Present and The Past* (London 1986), s. 1–2. Geotektoniskt, dvs. enligt jordskorpanns former, kan Rysslands territorium indelas i fyra olika typer av områden: det ryska taffellandet, det öster om Ural liggande västsibiriska låglandet, det sibiriska taffellandet mellan Jenisej och Lena samt bergszonerna (Ural, Kaukasus, Pamir, Altaj, Kamtjatka, Tiensjan).

e.Kr. Flyttningsrörelsen sattes i gång av de germanska folkvandringarna, som till en betydande del gick österut, till de nuvarande Ukraina och Ryssland. Ryssland var dock ännu för tusen år sedan glest bebott och utrymme fanns för alla. Av de östslaviska invandrarna nämns i *Nestorskrönikan* några stammar. De viktigaste av dessa var slovenerna i Novgorodtrakten, krivitjerna, dregovitjerna, radamitjerna och sverjanerna, som bodde vid Volgas källflöden, poljanerna i Kievområdet och drevljanerna nordöst om detta. Andra stammar var vjatitjerna, tivertserna, volynjanerna, de vita kroaterna, krivitjerna vid Pskov, mesjtjererna och ulitjerna. Dessa efter sina gemensamma förfäder grupperade lösa sammanslutningar eller stammar bildade egna förvaltningsenheter. Stammarna hade uppenbarligen redan tidigt sina egna ledare, kulter och sedvänjor. Å andra sidan var språket en faktor som förenade dem alla, ty alla stammar talade synbarligen samma slaviska språk. Stammarna emellan uppstod småningom samverkan, och kulturimpulserna gav också upphov till social differentiering.

I samma land som de slaviska stammarna bodde också människor av en annan språkgrupp, finsk-ugriska folk, bl.a. marier och muromer. Slaverna levde av jordbruk, och efter hand som jordbrukstekniken utvecklades odlade de åkrar i floddalarna. Det huvudsakliga näringsfånget var dock svedjebruket, vars idkande krävde stora skogsområden. Även de finsk-ugriska stammarnas näringsfång var svedjebruk, och liksom slaverna bedrev de också jakt på pälsdjur. Denna jakt var viktig, ty pälsverken utgjorde ett viktigt inslag i den dåtida världsekonomin. Skandinavien och norra Ryssland garanterade tillgången till pälsverk. Ytterligare var biodlingen redan mycket tidigt en av de viktigaste näringarna i norra Ryssland.¹⁸

Relationerna mellan slaverna och de finsk-ugriska stammarna var rätt fredliga; enligt de flesta forskare ledde de nära och fredliga relationerna till blandäktenskap och senare till att de finsk-ugriska folken fredligt smalt samman med slaverna.¹⁹ Denna sammansmältning av de slaviska och de finsk-ugriska stammarna kan också betraktas som början till den senare uppkomsten av den storryska stammen, dvs. de nutida ryssarna. Den fredliga samlevnaden avspeglas också i *Nestorskrönikan*, där alla folken tillsammans (vepser, tjuder, slaver) kallar ruserna till sitt land. Det förefaller som om fusionen mellan folken i det kieviska Ryssland började på 1000- och 1100-talen, då slaverna och

¹⁸ L u n t i n e n, s. 12–13.

¹⁹ I. V. D u b o v, 'Spornyje voprosy etnitjeskoj istorii severo-vostotnoej Rusi IX–XIII vekov', *Voprosy Istorii*, nr. 5 (1990); D o l u k h a n o v, s. 181.

de baltiska och finsk-ugriska elementen i området smalt samman till den storryska helheten. Samtidigt slaviserades också den skandinaviska folkdeln.²⁰

De skandinaviska gästerna och köpmännen hade under långa tider inte någonting att säga till om när det gällde stammarnas inre angelägenheter, och beskattningen förblev sålunda furstarnas enda förvaltningsmetod. Å andra sidan samlade nordmännen enligt den fornskandinaviska seden härar för större militära företag, och i dessa deltog också de finsk-ugriska marierna, muromerna, vepserna och tjuderna. Det var då fråga om en tradition som påminde om den skandinaviska *ledningstraditionen*. I ledningen för krigståget stod en specialist på krigföring, fursten med sin beväpnade *druzjina* (hird).

De gemensamma krigstågen företogs i allmänhet in på grannarnas område, av vilka några redan omkring år 1000 hade uppstått kring Kievryssland som personella förbundsstater. Många av dessa grannstater, om detta ord kan användas i sammanhanget, hade redan utvecklats till rätt fasta helheter. I öster vid Volga fanns det av de turkbesläktade bolgarerna grundade rike som sträckte sig ända till floden Kama. Bolgarerna hade antagit islam som religion år 922 och sålunda blivit en del av det islamska samfundet.²¹ En annan del av folket hade på 600-talet vandrat till Balkan, där de grundat bulgarernas rike. Den bulgariska staten var livskraftig och förmådde med framgång hota Byzans och för en tid fördriva detta rike från Balkan. Likaså lyckades bulgarerna senare på 800-talet bemäktiga sig Donaulinjen och *via Egnatia*, vägen västerut.

Granne till östslaverna var sedan 600-talet kazarernas starka kaganat, som hade lyckats ställa bolgarerna och en del av de östliga slaviska stammarna, t.ex. vjatitjerna, under sin hegemoni. Denna stat var, liksom många av tidens personella förbundsstater, en diffus multinationell helhet, med en kagan som sakral härskare och en beg som politisk ledare. Enligt vissa forskare hade kazarerna lyckats utsträcka sitt inflytande ända bort till de ungerska slätterna. Kazarernas rike, vars överklass hade antagit judendomen, kunde sålunda behärska den europeiska huvuddelen av handelsleden genom Centralasien. Samtidigt förmådde det också avvärja nomadfolkens expansion västerut och

²⁰ N. F. K o t l j a r, *Drevnerusskaja gosudarstvennost. Naučno-populjarnoe izdanie. Izdatelstvo "Aleteija"* (Sankt-Petersburg 1998), s. 57–60.

²¹ J u k k a K o r p e l a, *Itä-Euroopan historia keskiajalta 1700-luvulle*. (Helsinki 1999), s. 47–48.

tjänade på det viset också slavernas intresse. Enligt vissa forskare hade kazarernas överklass omvänt sig till judendomen först ca 730–740. Detta rike var inte enhetligt vare sig etniskt eller religiöst. Överklassen hade sålunda omvänt sig till judendomen, men nomaderna, såsom t.ex. hunnerna, dyrkade Himlen och Moder jord, medan vissa uigurer var nestorianska kristna. På kazarernas område bodde också andra nomadstammar.²² Relationerna mellan slaver och kazarer präglades av rivalitet, ty kazarerna beskattade östslaverna och försökte hindra de rusiska furstarnas handelsfärder till Kaspiska havet.

År 965 skedde dock en plötslig förändring: furst Svjatoslav (ca 942–972) ledde en förenad krigshär av slaviska och finsk-ugriska folk mot kazarernas befästa stad Sarkel och förstörde denna. Genom detta militära styrkeprov rubbade Svjatoslav maktbalansen i regionen, och inom ett par tiotal år efter detta bröt kazarernas rike samman. Svjatoslav förmådde inte själv stabilisera rusernas makt i detta område. Inte heller bolgarerna, som blev kvar i detta militära tomrum, förmådde uppnå en likadan hegemoni, och därför fick de östliga nomadfolken fri möjlighet att tränga västerut.

Långt i söder låg en av den tidens mest betydande stater, det bysantinska kejsardömet, som jämte den islamiska världen var den största förbrukaren och vidareförmedlaren av de råvaror som det kieviska Ryssland producerade. Kejsardömet Bysans var kring år 1000 som starkast, med Basileus II som kejsare. Dennes regeringsperiod präglades av en oupphörlig kamp om Balkan mot bulgarerna. Kejsardömet hade på 700-talet lyckats stoppa den arabiska invasionen och hade genom en progressiv skatteuppbördspolitik och tack vare sitt militärväsen kunnat förnya sig och försvara sin ställning. Dess religion var den grekisk-katolska formen av kristendomen, som på 800–1000-talet började differentieras från den västliga tron.²³

Relationerna mellan Rus och Bysans var tudelade: dels behövde båda varandra som handelspartner, men särskilt från rusernas sida försökte man driva dessa kommersiella intressen med kraftmedel, genom att anfälla Konstantinopel. Till exempel åren 911 och 944 utsträckte en av nordmän ledd här sina tåg ända till Konstantinopels portar. Några möjligheter till överraskningsangrepp som t.ex. i fallet med kazarerna fick dessa härar dock inte. Staden var

²² DAI, s.167–173; Dimitri Obolensky, *Byzantium and Russia in The Middle Age. Byzantium and The Slavs* (Crestwood, New York 1994), s. 40–41; Jonathan Shepard, *The Khazars' Formal Adoption of Judaism and Byzantium's Northern Policy* (Oxford 1998), s. 19.

²³ Steven Runciman, *A History of The Crusades. Volume I. The First Crusade and The Foundation of The Kingdom of Jerusalem* (London 1991), s. 28–32.

för stor för att erövrar. Krigstågen avslutades i allmänhet med fredsfördrag, där man på nytt definierade de kommersiella förbindelserna mellan Rus och Bysans. Bysans kunde också genom diplomati försöka försvaga rusernas aggressiva plundringståg; särskilt furst Svjatoslavs tåg till Balkan (det första 967, strax efter tåget mot kazarerna) väckte bekymmer i Bysans. Våren 971 stoppade kejsar Johannes Tsimiskes rusernas tåg och tvingade Svjatoslav att återvända till sitt land. Då Svjatoslav återvände dödade de av Bysans uppviglade petjenegerna fursten och gjorde enligt *Nestorskrönikan* hans skalle till ett dryckeskärl för sin furste.²⁴

Väster om det kieviska Rysslands gränser höll som bäst Litauen och framför allt Polen på att bildas. Polen hade genom Gnieznoakten år 1000 upphöjts till samma rang som delarna av det västliga kejsardömet. Vidare fanns i söder kungariket Ungern, som uppstod på den pannoniska slätten omkring år 980. Ungern antog samtidigt kristendomen i dess västliga form, då biskopen av Passau döpte furst Geza och dennes son Stefan (den helige) år 970. Denna process avslutades genom att Stefan tog kontakt med påven Sylvester II och underkastade sig dennes överhöghet år 1001.²⁵ Litauen och Polen förenades sedermera på 1300-talet i en personalunion, vars religion blev den romersk-katolska formen av kristendomen. Mellan Don och Donau hade efter den kazariska statens undergång petjeneger och senare kumaner slagit sig ner, herdefolk som levde på boskapsskötsel. De var svåra att övervinna, eftersom de liksom de andra från öster komna folken kunde förflytta sig snabbt, försvårade färdseln på floden Dnepr och företog krigståg även till Kievs territorium.

Stat eller handelskompani?

Var då Kiev-Ryssland en stat eller inte? Enligt Charles Tilly hör till nationalstatens kännetecken bl.a. ett kontrollerat och väl definierat territorium, en tämligen centraliserad förvaltning, en karaktär som är separerad från andra organisationer och monopol på tvångsmedel inom det egna området. Idén om nationalstaten uppstod på 1700-talet, då man på grund av intryck

²⁴ PVL, s. 72. George Ostrogorsky, *History of The Byzantine State*. (Oxford 1956), s. 245. Enligt Ostrogorsky hade kejsaren av Bysans Nikeforus Phokas inkallat Svjatoslav för att tukta bulgarerna, men denne hade inte för avsikt att ge sig av därifrån utan försökte bygga upp ett eget rike. Denna gång lärer sig kejsaren sedan med bulgarerna. Ostrogorsky, s. 259.

²⁵ Jukka Korpela, *Kiovan Rus'. Keskiajan eurooppalainen suurvalta* (Hämeenlinna 1996), s. 83.

från upplysningen började tala om homogena nationers rätt att bilda stater. Med detta rättfärdigade man endast de existerande staternas uppkomst. Omkring år 1000 kan de europeiska staterna kallas stater blott i en mycket vid bemärkelse av ordet.²⁶

Kievryssland förefaller att ha varit en löst sammansatt federativ helhet, en s.k. personell förbundsstat, behärskad av furstar av skandinaviskt ursprung.²⁷ Den hade ingen centralförvaltning eller något regelbundet skatteuppbörds-system. Fursten i Kiev hade, som vi kommer att se, en viss formell överhöghet. Han hade också en mer eller mindre erkänd rätt att uppbära skatt på sitt eget område samt av de släktingar som erkänt hans ställning. Likaså erlade de omgivande slaviska och finsk-ugriska stammarna skatt till honom. Dessutom kunde fursten i Kiev bland dessa stammar värva en expeditionskår, en motsvarighet till den skandinaviska *ledungen*, för krigståg. Furstens makt var dock inskränkt till detta. Han hade inget att säga till om när det gällde stammarnas interna angelägenheter. Han hade obegränsad makt endast när det gällde hans egen ekonomi och egendom. I detta avseende är också förhållandet mellan furstens s.k. äldre druzjina och den yngre druzjinan talande. Den äldre druzjinan bestod av med fursten jämförbara kompanjoner, som när som helst kunde säga upp sitt tjänsteavtal. Den yngre druzjinan däremot var beroende av fursten, och det är därför inte särskilt förvånande att furstarna försökte öka den yngre druzjinans storlek och makt.²⁸

Vad var då Ryssland om inte en feodal stat? Professor R i c h a r d P i p e s har framkastat att man borde jämföra Kievryssland med Hudson Bay Company i Kanada eller med det brittiska ostindiska handelskompaniet. I sitt arbete *Russia under the Old Regime* jämför han dessa båda företeelser och placerar dem på samma linje. Enligt honom var Kievryssland på grund av sina

²⁶ Charles Tilly, *Emanglements of European Cities and States. Cities and The Rise of States in Europe, A.D. 1000–1800*, (Oxford 1994), s. 4–5, 14.

²⁷ Å andra sidan påminde det enligt vissa forskare inte heller om de västliga feodala administrativa helheterna; t.ex. den ryske forskaren N. F. K o t l j a r avvisar då han behandlar begreppet "stadlighet" de tidigare begreppen "feodalism" eller "kapitalism" när det gäller Rysslands tidiga historia. Kotljär avvisar också de sovjetiska undersökningarna, som upptäckte staten Antie, dvs. en slavisk urstat vid Karpaterna. Den mest sannolika ursprungliga östslaviska sammanslutningen har varit en sammanslutning, som har varit medveten om en gemensam stambakgrund. Enligt Kotljär bevarades stamstrukturen rätt länge, i viss mån ända fram till 1100-talet. En fornrysk federativ stat uppstår enligt Kotljär exakt 882, då furst Oleg (?–977) började beskatta slovenerna, krivitjerna och marierna. K o t l j a r, s. 16, 32–35, 45.

²⁸ L u n t i n e n, s. 20.

geografiska avstånd, sitt lösa förvaltningssystem och framför allt på grund av sina ekonomiska intressen jämförbart med de väldiga handelskompanier som i Nordamerika och Indien tog för sig att handha många uppgifter som borde ha tillhört regeringsmakten.²⁹

För Pipes liksom för många andra västerländska forskare är problemet att kriterierna för en stat förefaller att komma från Västeuropa. Som D i m i t r i O b o l e n s k y har konstaterat tvekar historikerna att placera Kievryssland i samma ställning som staterna i väster. Därför kan man som en generalisering säga att de ryska forskarna använder beteckningen stat för Kievryssland medan många västerländska forskare är mera tveksamma i detta avseende. Uppenbarligen var Ryssland även i detta avseende *sui generis*.³⁰

Härskaren över det kieviska Rus var tvungen att hålla greppet om sitt territorium genom att sända sina söner eller släktingar att leda de befästa lägren, dvs. städerna vid gränsen. Ruriks ätt lyckades i detta bättre än de andra och fick slutligen en erkänd ställning såväl bland slaverna som bland de furstar som var av skandinaviskt ursprung. Denna styrelseprincip var ursprungligen enligt *Nestorskrönikan* knäsat av Rurik själv, men man vet med säkerhet att åtminstone furst Svjatoslav använde sig av den. Han strävade efter att stabilisera Kievryssland genom att placera sina egna söner att styra andra städer i området, t.ex. Jaropolk (958–980) i Kiev och Vladimir (?–1015) i Novgorod. Metoden garanterade att det vid gränserna alltid fanns (eller i varje fall skulle finnas) någon mot fursten lojal person för att organisera försvaret. Samtidigt organiserades systemet för skatteuppbörden på en mera hållbar grund. De personliga resorna för att bära upp skatten (*poljudje*) förorsakade tydligen misshälligheter. Exempelvis furst Igor (?–945) dödades under en beskattningsresa till drevljanernas land. I stället för den tvångsbeskattning som utfördes av den beväpnade druzjinan övergick man vid skatteuppbörden till en regional, regelbunden beskattning.³¹

²⁹ Pipes, s. 31.

³⁰ "... Russia was a young and growing nation, With no heavy burden of inherited traditions, no rigid view of herself or her neighbours". D i m i t r i O b o l e n s k y, 'Russia's Byzantine Heritage', *Oxford Slavonic Press*, vol. 1. (Oxford 1950), s. 44. Den polske forskaren Jaroslaw Pelenskij har jämfört Kiev-Ryssland med ett imperium "... Kiovan Rus' was a transitorial polity which established some of the characteristics of an empire, but it lacked a well-structured imperial framework". Jaroslaw Pelenskij, *The Contest For The Legacy of Kievan Rus'* (New York 1998), s. 4.

³¹ Kirkinen, s. 40.

Ett styre som byggde på personlig lojalitet och blodsband var redan mera än ett enbart på ekonomiska relationer baserat kompanjonskap i ett bolag. Å andra sidan fungerade denna gemenskap endast inom en familj, och då fursten i Kiev dog skulle makten övergå till nästa man i åldersordningen, en bror eller farbror. Även om den dynastiska familjemodellen i dessa förhållanden kanske faktiskt var användbar gjorde senioritetsprincipen den krånglig och försvårade i hög grad maktövertagandet. Osäkerhet och dynastiskt vacklande präglade därför det kieviska Rysslands politiska historia. Striderna om herraväldet mellan Ruriks ättlingar bidrog till att åstadkomma den politiska splittring som sedan ledde till mongolernas herravälde på 1200-talet. Dessutom splittrade också familjens interna arvspraxis furstarnas makt. Då en far dog³² delades hans kvarlåtenskap, dvs. hans område, i jämna lotter, och redan efter två generationer grälade dessa avvittrade (*udelnye*) furstar om byar och ängar i stället för om städer. Den politiska splittringen gjorde Kievryssland svagt och lockade dess grannar att utnyttja detta faktum.

Den tidigare nämnda senioritetsprincipen var bland de rusiska fursteätterna allmänt vedertagen praxis för arvgången när det gällde makten. Problemet var bara hur den skulle definieras, vem som innehade denna senioritet i förhållande till de andra furstarna. Den som för tillfället var härskare i Kiev försökte försäkra sig om att hans egna söner skulle kunna avancera ända till storfurste, men ända fram till Moskvas uppgång på 1300–1400-talet lyckades detta vanligen inte. Då makten skiftade bevarade kusinerna och syslingarna i Ruriks ätt sin möjlighet att tvista om vem senioriteten egentligen tillhörde. På detta sätt gick makten i Kievryssland alltid i arv inom samma ätt. Såsom vissa forskare har visat stod den ruriiska ätten alltid på en steg till makten, där hela systemet ständigt försköts uppåt då den furste som satt högst upp avled. Alla furstar hade dock som sin strävan att behålla sitt eget område, och på så sätt gällde systemet slutligen endast positionen som storfurste i Kiev, vilket ju också var målet för alla medlemmar av den ruriiska dynastin. Senioritetssystemet fortgick dock inte längre efter sönerna till Jaroslav den vise (978–1054). Den äldste furstens ställning började småningom förändras till ärftlig på 1100- och 1200-talet.³³

Den amerikanska professorn J a n e t M a r t i n har i sitt arbete *Medieval*

³² Ordet kommer från ordet för far, *otets*, och dess avsikt är att betona att ifrågavarande äganderätt var obestridlig. Tanken är: ”det är land, som jag har arvt av min far, m.a.o. det är förvisso mitt”.

³³ K o r p e l a, *Kiovan Rus'*, s. 134.

Russia, 980–1584 träffande sammanfattat de olika forskarnas uppfattningar om den Rurikiska dynastins arvgång. Enligt henne fördelar sig forskarna i två läger, av vilka det ena anser att dynastins idé om arvgången fungerade, medan det andra anser att den inte fick annat än oreda till stånd. Systemets försvarare anser att problemen och inbördeskrigen endast berodde på antingen de yngre furstarnas girighet (F e n n e l l) eller otålighet (K o l l m a n n). Andra har bestridit hela systemets existens (P r e s n j a k o v, S t o k e s).³⁴

Alla forskare är dock ense om att de interna stridigheterna inte alls hjälpte Rus att förena sina krafter mot mongolerna. När det gäller diskussionen om huruvida Kievryssland uppfyllde kriterierna för en stat, bör utredningen av dynastiernas invecklade relationer och de motiveringar som har använts vid denna ses som tecken på en gryende statlighet. Dessutom blev Kievryssland inte efter i utvecklingen jämfört med grannarna i väst och öst. Redan på 1100-talet var det klart att det till följd av varjagernas silverhunger uppkomna konglomeratet av kommersiella nätverk i snabb takt höll på att utvecklas från en personell förbundsstat till någonting annat. Särskilt Jaroslav den vises giftermålsförbindelser och kontakter till hoven i väster gav impulser som utan mongolernas ett par sekel långa herravälde kanske skulle ha öppnat ett annat slags framtidsvyer. Hans äldsta dotter Anastasija var gift med kung Andreas I av Ungern. Därtill var hans andra dotter Anna först gift med den franske kungen Henrik I, och efter dennes död blev hon Frankrikes regent. Sedermera äktade hon greve Rudolf av Crespy och Valois.³⁵

Det kieviska Rysslands omvändelse till kristendomen

Slavernas ursprungliga religion anses i allmänhet ha varit dyrkan av förfäderna och släkten, *rod*. Dyrkan av denna gudom, *Rod*, *Rozjanitsa*, ägde vanligen rum i samband med födelse eller död. Slaverna dyrkade dock inte förfäderna personligen, utan dyrkan tog sig uttryck i kultriter, *trizna*, i samband med döden eller födelsen, våren och skörden. De till dessa anknutna namnen *Perreplut* (yppighet), *Simargi* (frönas och skördens gud) eller *Mokosj/Mokosja* (fruktbarhet) tyder uttryckligen på att slavernas äldsta religiösa aktivitet var koncentrerad till livets fortgång och säkrandet av de agrara kretsloppen. De olika gudomarna antyder en indoeuropeisk tradition, såsom *Svarog*, himlens och eldens gud, eller *Dasjdbog*, solguden. Några gudomligheter, såsom bo-

³⁴ Janet Martin, *Medieval Russia 980–1584* (Cambridge 1995), s. 376–377.

³⁵ K o r p e l a, *Kiovan Rus'*, s. 110.

skapsguden *Volos*, för tankarna till slavernas forna levnadssätt och tiden före jordbrukets införande, de slaviska folkvandringarna. Den skandinaviska överklassen och särskilt dess krigarklass hade också sin egen gud – *Perun*, åskans och blixstens gud, som torde ha haft samband med den lettiska traditionen.

Östslavernas pantheon och dess sammansättning berodde alltid på stammen eller klanen. Stammens ledare tycks ha haft ansvaret för kulten. Rituallerna ökade uppenbarligen stammens samhörighet och förstärkte också hövdingarnas prestige. Inte heller kristendomen var helt främmande inom detta område. Det är rentav möjligt, liksom *John Fennell* hävdar, att *Askold* och *Dir*, som grundade Kiev, skulle ha omvänt sig till kristendomen. Dessa båda hade år 860 utrustat en expedition som belägrade Konstantinopel. Enligt patriarken *Photius* av Konstantinopel skall ruserna ha av sagt sig sina ”hedniska läror”, dvs. omvänt sig till kristendomen,³⁶ enligt *John Fennell* på samma sätt som då bysantinerna 864 omvände det bulgariska kanatet till sin egen tro.³⁷

³⁶ *ASB I*, s. 11–12; *Nikon*, s. 41.

³⁷ Enligt *Nestorskrönikan* skedde detta år 869. *PVL*, s. 21. Å andra sidan skall även patriarken *Iganitius* år 874 ha ordinerat en ärkebiskop till ruserna. Slutligen nämner *Fennell* ytter-

Traditionellt har äran av att ha omvänt Ryssland till kristendomen tillskrivits furst Vladimir. Han var en av Svjatoslavs yngsta söner, och fadern hade gett honom Novgorod att styra. Efter Svjatoslav härskade hans äldste son Jaropolk i Kiev. Denne lät mördra sina andra bröder år 977, men förmådde inte förgöra Vladimir, som lyckades fly till Skandinavien. År 980 återvände Vladimir, denna gång med en varjagisk krigshär för att ge eftertryck åt sina egna fordringar. Vladimir försökte få över andra rusiska furstar på sin sida. Det är anmärkningsvärt att *Nestorskrönikan* i möjligast dystra färger skildrar Vladimirs syndfullhet och ondska strax innan han omvänder sig till kristendomen. Vladimir försökte t.ex. få till hustru furst Rogovolods av Polotsk dotter Rogneda, men då han inte fick sin vilja igenom, samlade han slaviska och finsk-ugriska stammar och erövrade Polotsk. I samband med erövringen lät han avliva fadern till sin motspänstiga brud och tog den gravida Rogneta till "hustru". Efter detta närmade han sig Kiev. Mitt under förhandlingarna tog varjagerna livet av Jaropolk år 980.³⁸

Oaktat sina påstådda moraliska brister visade sig Vladimir dock vara en av de skickligaste och mest framsynta av Kievrysslands härskare. När han hade stabiliserat sin makt företog han krigståg mot viatitjerna och Volgabolgarer-

ligare att då furst Oleg lät döda dessa män uppfördes kyrkor över deras gravar, Sankt Nikolaus kyrka över Askolds grav och sankta Irinas kyrka över Dirs grav. *Nestorskrönikan* omtalar att Askold och Dir företog sitt krigståg till Konstantinopel 866 och att furst Oleg lät dräpa dem 882. *PVL*, s. 20–22. Å andra sidan svor furst Igors män år 941 och 944 efter belägringarna av Konstantinopel sin ed antingen i Guds eller guden Peruns namn. *PVL*, s. 44–48. Likaså nämns i *Nestorskrönikan* hur Olga, Igors maka, försökte övertala sin son Svjatoslav att omvända sig till kristendomen. Svjatoslav vägrade med skälet att hans druzjina skulle skratta åt honom. Olga försäkrade dock, att om fursten lät döpa sig så skulle alla låta göra det. *PVL*, s. 62. Olga var redan kristen och hennes ankomst till Konstantinopel är dokumenterad i bysantinska källor. Se *De Cerimoniis Aulae Byzantinae*. (DCAB) Constantinus Porphyrogenitus, vol. I, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*. Editio emendatio et copior, concilio B. G. Niebuhrii. C. F. 1829. Bonnea., s. 594–598. Autenticiteten i diskussionen mellan Olga och hennes son är givetvis tvivelaktig, men den avslöjar ändå någonting av det problemfält, som furstarna fick erfa i denna fråga. Furstens makt var avhängig hans närmaste män och den prestige, som den regerande fursten hade hos dem. Å andra sidan bevisar diskussionen, att kristendomen hade kommit till Kievryssland redan långt före 988. Fennell, s. 22–25; Richard Fletcher, *The Conversion of Europe. From Paganism to Christianity 371–1386* (London 1997), s. 384–385.

³⁸ *PVL*, s. 74–76; *Polnoje Sobranije Russkikh letopisej (PSRL)*. Izdanie Imperatorskoj Arheografitskoj komissii Sankt-Petersburg (1908), tom. 41, (Letopisej pereslavlja suzdalskogo, letopisej russkikh tsarej), s. 20–21.

na. Båda krigstågen blev framgångsrika, men problemet i själva Kievryssland kvarstod. Dess splittring och politiska heterogenitet påminde på ett farligt sätt om det upplösta kazariska kaganater. Kaganatets öde hade förestavats av dess splittring, som avspeglades just i dess religiösa förhållanden. Situationen var liknande i Kievryssland, där de olika slaviska stammarnas kulturer underströk de lokala stamledarnas position och inflytande. Dessutom hade skandinaverna sitt eget skandinaviska pantheon, medan åter rusernas slaviska *druzina* dyrkade Perun och det i hären även fanns kristna.

Det var sålunda naturligt att Vladimir försökte koncentrera dessa kulturer till sin egen härskarstad, Kiev. Syftet med uppförandet av en gemensam kultplats var tydligen att framhäva Kievs ställning och att minska stamhövdingarnas eller de lokala kultcentras betydelse. På den i närheten av Kiev anlagda kultplatsen uppställdes, som de arkeologiska utgrävningarna har visat, stoder av *Perun*, *Hors* (solguden), *Dasjdbog*, *Stribog* (himlens gud) och även av den av de finsk-ugriska stammarna omhuldade *Mokosja*. Enligt *Nestorskrönikan* offerades till dessa stoder även människor.³⁹ På detta sätt skapade Vladimir i centrum av Kievryssland ett gemensamt kultcentrum som tjänade alla folkslag i Rus.

Detta projekt förmådde dock inte förena de olika stammarna i Rus under Kievs auktoritet. Vladimir mötte också tryck utifrån. Grannfolken hade just skaffat sig eller höll på att skaffa sig sin egen högre religion och endast Kievryssland hade ännu inte gjort sitt val. Även om det ännu var långt till korstågen – de genomfördes ju först ett århundrade efter detta – så hade Kievrysslands religiösa val sin handels- och militärpolitiska betydelse.

Enligt den huvudsakliga källan när det gäller Rysslands kristnande, *Nestorskrönikan*, tog Vladimir emot deputationer från olika högre religioner (986), som för Vladimir framlade de goda sidorna hos sina egna trosriktningar. Som redan tidigare har nämnts bör *Nestorskrönikans* källvärde bedömas särskilt varje gång. Ändå kan legendmaterialet innehålla någonting som grundar sig på en äkta historisk händelse. I detta speciella fall pekar emissarierna från de olika religionerna på det faktum att trycket för att välja religion kom utifrån. Vladimir var tvungen att ta sitt parti i en allt spändare situation.

Enligt krönikan var det Volgabulgarernas muslimer som kom som de första missionärerna, och de lockade fursten genom att utlova denne tygellös sin-

³⁹ PVL, s. 77; Martin, s. 6; R. G. Skrinnikov, *Nakanune smutnogo vremeni. Mysl.* (Moskva 2000), s. 22.

nesglädje. Frågan om alkoholen minskade dock framgången för denna expedition: "... drickandet är ryssarnas glädje, vi kan inte vara utan det", svarade furst Vladimir enligt krönikan.⁴⁰ Å andra sidan var Vladimir inte heller särskilt entusiastisk över den västliga katolska tron, som tyskarna presenterade.⁴¹ För kazarernas expedition gick det lika illa, ty Vladimir ville inte ha någonting att göra med ett folk, mot vilket Gud vredgades. Vladimir lyssnade sedan dock med glädje till den grekiske "filosofens" redogörelse för den grekisk-katolska tron, som enligt krönikan tycktes behaga honom.⁴²

I de föregående fallen beskriver krönikören mycket utförligt de olika deputationernas öden, vilket gör det mycket svårt att sovra i detta legendstoff. Det är dock intressant att det i fråga om de katolska tyskarna och i synnerhet bolgarmuslimerna var kulturskillnaderna som kolliderade så kraftigt med kulturen i Rus. Otvivelaktigt ville furst Vladimir inte anta en politiskt misslyckad konkurrents religion. Kazareernas rike hade vittrat sönder och deras ställning som härskare över handeln på Kaspiska havet hade rubbats. En identifikation med denna förlorande part hade varit ologisk för den politiska linje som Vladimir hade slagit in på. Å andra sidan var det enligt krönikörens uppfattning det främmande i bolgarernas islamska kultur och det otillfredsställande intryck, om man så kan säga, som tyskarna gjort, just de omständigheter som invercade på valet.

Oberoende av huruvida dessa presentationer av emissarier var sanna eller inte fick Vladimir uppenbarligen verkliga besökare från Bysans före år 988. Då hade nämligen den bysantinske kejsaren Basileus II råkat i trångmål och begärde hjälp av Vladimir. Hotet om militär katastrof tvingade Bysans att söka hjälp långt i norr. Kejsaren höll nämligen på att förlora greppet om By-

⁴⁰ Detta konstaterande är trevligt poetiskt rimmat: "...Rusi est veselije pitij, ne mozjem bez togo byti". *PVL*, s. 83.

⁴¹ "... iditie opjat, jako otji nasji sego ne prinjali sut". *PVL*, s. 83.

⁴² Vladimir är enligt krönikan barsk mot kazarerna "... to kako vy inih utjitie, a'sami ot-verzenij ot Boga i rastosjtjeni po tjuzjim zemljam, eda nam tozje myslite prinjati?" *PVL*, s. 84. Se den grekiske "filosofens" predikan, *PVL*, s. 85–104. Enligt *Nestorskrönikan* sände Vladimir ytterligare egna deputationer för att undersöka den möjliga lämpliga religionen (till de judiska kazarerna sändes ingen). Dessa återvände och berättade för fursten om de olika trosriktningarna. Endast i den grekisk-katolska tron och liturgin fanns en överjordisk skönhet, som gjorde intryck på deputationens medlemmar. *PVL*, s. 106. Enligt ryssen R. G. Skrinnikov var dessa berättelser om hur trosriktningarna undersöktes (*ispovedyvanie very*) viktiga just för furstens druzjina. Omvändelsen var således inte bara ett beslut av fursten, utan det skall ha diskuterats av denne tillsammans med hans närmaste betrodda män. S k r i n n i k o v, s. 25.

sans centralområde sedan en aristokrat från Anatolien vid namn Bardas Fokas hade gjort uppror mot centralmakten och hotade kejsarens ställning. Det farligaste var att kejsaren inte kunde finna tillräckligt mycket pålitliga trupper för att kväsa upproret. Fokas fick betydande stöd av de aristokratiska officerarna och av de stora jordägarna i det bysantiska Mindre Asien. De inhemska trupperna gick delvis över till upprorsmannens sida, och denne hade snart hela Mindre Asien på sin sida. I början av år 988 närmade han sig oundvikligen Konstantinopel, och Basileus II:s period som regent föreföll att gå mot sitt slut.⁴³

De bysantinska kejsarna hade redan tidigare använt väringar som sin livvakt, och nordmännen hade gärna sökt sig till tjänst hos kejsaren i *Miklagård*. I den nu förtvivalde situationen sände kejsaren tydligen en expedition för att komma till tals med fursten över riket i norr för att skaffa militär hjälp. Läget var så desperat att Vladimir kunde diktera villkoren för kejsarens sändebud. Som motprestation för den militära hjälpen önskade Vladimir en kejsarlig brud, en purpurfödd, *porfyrogenete* prinsessa, för att på så sätt bli en medlem av den tidens mest ansedda ätt. De kejsarliga sändebuden anmärkte förmodligen att kejsarens syster inte kunde gifta sig med en hedning, varför Vladimir måste låta döpa sig före bröllopet.⁴⁴

Vladimirs militära hjälp var avgörande: enligt källorna sände han 6 000 man för att kämpa i kejsarens trupper. Så besegrades Bardas Fokas trupper först vid Khrysopolis och slutligen i slaget vid Abydys den 13 april 989. Upprorets anstiftare avled, uppenbarligen i en hjärtattack. Samma år intog Vladimir själv det av de upproriska hållna Herson och var sålunda personligen med och bistod sin blivande släkting. Vladimir underlät inte heller att plundra invånarna i Herson. Samtidigt förde han med sig stadens prästerskap. Dem kunde han ju ha nytta av, eftersom han var på väg att bli kristen.⁴⁵

Medan Vladimir inväntade sin kejsarliga gemål Annas ankomst lät han döpa sig i Herson år 988. Sedan han tillsammans med sin brud hade anlänt till Kiev förstörde han den kultplats som han själv anlagt och meddelade stadens invånare att den som inte följande dag kom till stranden av floden Dnepr för att döpas "inte var hans vän". Och liksom krönikan förtäljer "kom

⁴³ Ostrogorsky, s. 269.

⁴⁴ Andrzej Poppe, *The Political Background of The Baptism of Rus': Byzantine-Russian Relations between 986-989*. *Dumbarton Oaks Papers*, No. 30. Dumbarton Oaks Center For Byzantine Studies (Washington D. C. 1976), 211-233; Fennell, s. 37.

⁴⁵ A. A. Vasilev, *History of The Byzantine Empire 324-1453* (Madison 1952), s. 32.

människorna med glädje och sade att om det inte var bra, så hade inte våra furstar och bojarer godkänt det”.⁴⁶

Slutet på berättelsen är avslöjande. Furstens fiender kunde i allmänhet inte vänta sig någon särskilt lång livstid i hans stad, varför stadens invånare av alla slag döptes. Samtidigt framgår det att det inte var fråga om att i nutida mening anta en ny religion. I denna fråga var furstens ord lag.

Många ryska historiker, framför allt P l a t o n o v, har ansett att Kievrysslands omvändelse var en betydande händelse och något som främjade dess homogenitet. Exempelvis F l o r o v s k i j anser att detta avgjorde Rysslands kommande kulturhistoriska utveckling.⁴⁷ Slutsatser i samma riktning har dragits också av många västerländska historiker. Även om krönikörens livfulla berättelser om presentationerna av de olika religionerna bara vore legendstoff är det å andra sidan sannolikt att Vladimir hade hamnat i en situation där han inom kort varit tvungen att välja mellan de olika ”högre religionerna”.⁴⁸

Av allt att döma var målet för Vladimirs långsiktiga politiska strategi att öka Kievrysslands interna styrka. Om han hade valt islam hade Kiev blivit en del av den muslimska gemenskapen (*umma*). Å andra sidan skulle valet av en nära handelskonkurrents religion och identifikationen med det kulturellt främmande islam ha varit skadligt. Att anta judendomen skulle ha varit oförmånligt på grund av den kazariska statens politiska konkurs. Att gå in för den katolska tron och den västliga kulturidentiteten hade varit möjligt, men tydligen uteslöts denna möjlighet genom Kievrysslands begynnande kamp med Litauen och det katolska Polen om hegemonin över slaverna. Vladimir ville tydligen inte identifiera det kieviska Ryssland med sin granne, som snabbt höll på att pröglas av den katolska tron.

Att anta Bysans grekisk-katolska tro var sålunda en handels- och militärpolitisk fråga. Genom att anta den grekisk-katolska kristendomen identifierade

⁴⁶ *PVL*, s. 115; *PSRL* Tom. 25 (Natjalo letopisij po Ermitazjnomu spisku), s. 364–365.

⁴⁷ Eller som W i l l i a m K. M e d l i n har framhållit: "... They (Rus) became heirs then to a mature and relatively old culture whose forms were distinctive, cultivated... This culture gave them a set order of political and ideological conceptions which should serve as formula in the construction of Christian statehood." W i l l i a m M e d l i n, *Moscow and East Rome. A Political Study of The Relations of Church and State in Muscovite Russia* (Genève 1952), s. xiii–xiv.

⁴⁸ T.ex. Simon Franklin och Jonathan Shepard beskriver Vladimirs trångmål med frasen "organise or die". S i m o n F r a n k l i n & J o n a t h a n S h e p a r d, *The Emergence of Rus 750–1200*, Longman History of Russia (London & New York 1998), s. 112.

sig Vladimir med sin prestiglösa sydliga handelspartner. De bysantinska kejsarna hade under århundraden utvecklat en kult som underströk kejsarens helighet och prestige, enligt vilken de purpurfödda medlemmarna av kejsarätten hade en högre ställning än vanliga kungar och härskare. Giftermålsanbud till kejsardöttrar från väster avböjdes därför ofta som förnedrande och kränkande. Den politiska kris som rådde i Bysans spelade givetvis sin roll i denna släktsammanflätning. Vladimir kunde diktera sina villkor för en bysantinsk kejsare som var i en extremt svår situation och därigenom bli en medlem av en av kristenhetens mest prestigefulla familjer. Detta giftermål betydde för den nästan okända fursten i ett avlägset land⁴⁹ naturligtvis en stor förbättring av hans ställning och anseende. Vladimir var efter dopet och giftermålet inte längre någon barbarfurste i ett okänt nordligt land, utan en släkting till självaste kejsaren. Samtidigt med den purpurfödda Anna fick han som "bröllopsgåva" prästerskapet från det plundrade Herson och specialister för statsförvaltningen.⁵⁰

Bysans var inte heller någon farlig släkting för Vladimir. Handelsmetropolen utövade inte längre någon systematiskt expansiv utrikespolitik. Samtidigt var den dock för Kievs utrikesthandel ett centralt marknadsområde, till vilket det var ytterst viktigt att försäkra sig om goda relationer. Den sista men inte minst väsentliga omständigheten var att Vladimir genom att övergå till kristendomen förbigick de slaviska stammarnas egna stamkulter, stammarnas religiösa specialister och de lokala hövdingarna. Sålunda stärkte Vladimir samtidigt både Kievs ställning och sin egen position som ledare för en multietnisk stat. Det kieviska Ryssland tog nu ett långt steg i riktning mot statsbildning.

⁴⁹ O b o l e n s k y, *Byzantium and Russia in the Middle Age*, s. 175–188.

⁵⁰ Ett bra exempel på att Vladimir fick ett gott mortagande var det öde som en delegation från den väslige kejsaren Otto den store fick år 968. Otto föreslog ett giftermål mellan en son till honom och medlem av den bysantinske kejsarens familj. Förslaget väckte oerhörd förtrytelse i Konstantinopel och anhållan avvisades beslutsamt. Otto II fick till sin maka bara en släkting till maktusurpatorn Tsjimiskes, medan Vladimir lyckades gifta sig med en medlem av den "legitima" ätten. O s t r o g o r s k y, s. 258–259, 269. Enligt Warren Treagold berodde åter Basileus II:s "givmildhet" i äktenskapsfrågan även på, att det kieviska Rus var så avlägset och att det därför inte fanns någon risk för att Annas ättlingar skulle komma att kräva tronen. W a r r e n T r e a g o l d, *A History of The Byzantine State and Society* (California 1997), s. 557. Wilvander Bercken har åter träffande påpekat att de bysantinska källorna tiger om Annas äktenskapsaffär. W i l v a n d e r B e r c k e n, *Holy Russia and Christian Europe. East and West in The Religious ideology of Russia* (London 1999), s. 38–41.

Man bör inte heller förbise den fördel som den bysantinska uppfattningen om en härskare medförde för Vladimir. Enligt denna uppfattning utgjorde förhållandet mellan härskaren och kyrkan den pelare på vilken hela den bysantinska staten vilade. Genom denna symboliserade kejsaren i tiden den rätta tron, ortodoxin. Härskarens skyldighet var att försvara tron och dess dogm. Även om kejsaren inte hörde till prästerskapet hade han som kyrkans överhuvud sista ordet i dess angelägenheter. Denna caesaropapistiska åskådning avviker markant från bilden av den skandinaviska fursten, som omgavs av jämställda furstar, hövdingar och medlemmar av druzjinan. Vladimir var dock säkerligen medveten om den ställning som "romarnas och grekernas kejsare" hade. Caesaropapismen fick dock aldrig något genombrott i det kieviska Ryssland. Den skandinaviska fursten (*knjaz*) blev inte någon kejsare i Kievryssland. Utvecklingen från en furste som tvistade med jämlikar till självhärskare ägde rum först under tiden efter mongolerna.

Hur skulle man då kunna karakterisera antagandet av den ortodoxa tron med hänsyn till den ryska nationella identiteten? Till de mest intressanta tankarna kring detta hör tysken H e i n z – D i e t r i c h L ö w e s idé att den ortodoxa religionen i Ryssland utgör ett substitut för medborgarsamhället, ett surrogat för att Ryssland under en lång tid inte hade något system som skapade en s.k. nationell ideologi eller samhörighet.⁵¹ Utan att gå så långt kan man dock med gott skäl säga att den ortodoxa religionen var den första ryska idén (*russkaja ideja*). Den sammanförde för första gången människorna i detta område oavsett deras etniska bakgrund. Den av många stammar och nationaliteter bestående och löst sammansatta statshelheten fick sålunda för första gången en gemensam nämnare. Å andra sidan kan man konstatera att stormakten Polen-Litauen senare inte förmådde förena östslaverna under sin egen hegemoni just av religiösa skäl.

Eftersom orsakerna till kristendomens införande var politiska blev kristlighetens och fromhetens art till en början ganska ytlig. Bland bönderna kom den nya tron och de gamla sederna ännu länge att tävla med varandra. Man talar därför om en länge rådande s.k. dubbeltro (*duoeverie*), där kyrkans undervisning och de hedniska föreställningarna i många århundraden kämpade med varandra. Senare generationer, som söker sina nationella rötter och ting som förenar nationen, har därför allvarligt diskuterat den ryska kristna trons

⁵¹ H a n s – D i e t r i c h L ö w e, 'Political Symbols and Rituals of The Russian Radical Right, 1900-1914', *The Slavonic and East European Review* 3176, s. 465-466.

äkthet. Många tänkare som har tagit västerländska intryck, t.ex. Herzen eller Belinskij, har bestridit ryssarnas religiositet och sett ryssarna som naturliga ateister. Enligt dem har endast elände och okunnighet varit orsaken till ryssarnas religiositet. Andra igen, som Dostojevskij, har ansett ryssarna vara de mest religiösa av människor.

Striden om denna sak pågår säkert alltjämt, men det bör konstateras att den ortodoxa kyrkan snabbt rotade sig i Ryssland, och att speciellt klosterväsendet utvecklades och växte. År 1550 fanns det redan över 200 kloster i Ryssland och en del storkloster (*lavra*) samlade på sig en betydande förmögenhet. Särskilt Vladimirs efterträdare, Jaroslav den vise (1019–1054) visade sig bli den som stadgade den kyrkliga förvaltningen. Efter att ha störtat sin bror efter ett arvföljdskrig stärkte han sin ställning genom lagstiftningsarbete (*Russkaja Pravda*) och använde sig av den ortodoxa kyrkans administration för att stötta sin egen ställning.

Och hur är det nu?

Den ortodoxa kyrkan definierade redan tidigt Rysslands självkänedom och gav det kieviska Ryssland den första gemensamma nämnaren för en samfällid ideologi. Sedan dess har makthavarna i Ryssland, såväl tsarerna i Moskva som härskarna i det kejserliga Sankt Petersburg, ansett relationen till den ortodoxa kyrkan ha primär betydelse. Detta nära förhållande skakades dock 1917. Religionens, de religiösa samfundens och statens förhållande till varandra var i Sovjetunionen ytterst spänningssättat ända sedan oktoberrevolutionen. Den sovjetiska makten kastade med en gång alla de gamla värdena i soptunnan, och med dem också den ortodoxa kyrkan. Först under andra världskriget erkändes den ortodoxa kyrkan inofficiellt som en del av Rysslands andliga arv.

Nästan alla i Ryssland har respekt för kyrkan. Enligt de nyaste undersökningarna identifierar sig ca 60 % av invånarna som *pravoslavnyi*, dvs. rätttrogna ortodoxa. Då man å andra sidan frågar hur många som faktiskt regelbundet går i kyrkan sjunker siffran betydligt. Om man jämför de troendes antal med motsvarande siffror i de västerländska samhällena blir resultaten liknande. Talen är i samma storleksordning i t.ex. Finland, där över 80 % hör till kyrkan, men där de religiöst aktivas antal är mycket mindre. I Finland har medborgarna förblivit medlemmar av kyrkan av historiska skäl. Även efter religionsfrihetslagen 1922 förblev den stora majoriteten kvar i folkkyrkans religiösa huvudfåra. Företrädarna för de religiösa minoriteterna och de reli-

gionslösa har på sätt och vis förpassats till marginalen. De som fanns utanför huvudfåran predestinerades på detta sätt till att stå i politisk och samhällslig offside.

I Ryssland förpassades religionen igen efter statskyrkosystemets undergång 1917 av "mentalhygieniska" skäl ut ur samhället, men 74 års förföljelse har lett till att medborgarna högaktar kyrkan, men inte aktivt deltar i dess verksamhet mer än i de västliga länderna.

I Ryssland är de religiöst aktivas mängd lika stor som i de västliga länderna. Förutom dessa aktiva "litar" majoriteten av medborgarna enligt undersökningarna på den ortodoxa kyrkan. Detta förtroende har inte rubbats av några avslöjanden om Moskvapatriarkatets sovjetiska förbindelser eller diverse skumma affärer. Det värsta är dock inte de smutsiga pengarna, utan att intelligentsian verkar att alieneras från kyrkan. Att alla högaktar kyrkan, men när det kommer till saken inte egentligen bryr sig ett skvatt om den, är det allra mest förödande för det religiösa samfundet.

Den nya högtidliga positionen i statsmaktens sällskap och dess särskilda beskydd har också avspeglat sig i förhållandet till de andra religionerna. Behandlingen av andra religioner än de "traditionella" i den religionslagstiftning som nu stöps om har väckt misstämning i utlandet. Å andra sidan är lagarna i Ryssland inte lika viktiga som det sätt på vilket de tillämpas i praxis, och i detta avseende har det skett en betydande politisk klimatförändring till den ortodoxa kyrkans fördel. Man kan med goda skäl konstatera att ifrågavarande förändring har sina tusenåriga orsaker.

Der
Stoc
var r
resu
den.
sege
så i
över
den
hovj
tet p
Ri
poli
talet
omb

1
då de
och t
skarp
utgivi
n e n,
kaude
1997

Histor

1766 års tryckfrihetsförordning och dess omedelbara betydelse för den svenska pressen och dess opinionsbildning

LARS-FOLKE LANDGRÉN

Den nya svenska tryckfrihetsförordning som ständerna antog på riksdagen i Stockholm 1765–66 var på många sätt unik i Europa.¹ Ifrågavarande riksdag var rekordlång, 21 månader, och den föregicks av en häftig valkampanj. Slutresultatet var entydigt. De s.k. yngre mössorna segrade i de tre ofrälse stånden, medan utgången av lantmarskalksvalet i adelsståndet även ledde till en seger för mössorna i det överste T. G. Rudbeck valdes till lantmarskalk. Också i talmansvalet till de övriga stånden och i utskottsvalen segrade mössorna över hela linjen. Många hattpolitiker föll igenom i valet till de enskilda stånden samt senare i utskottsvalen, men å andra sidan hade hattarna stöd av hovpartiet, vilket innebar att ingen gruppering egentligen innehade majoritet på Riddarhuset.

Riksdagen betydde för mössornas del en uppgörelse med förhatliga hattpolitiker, bl.a. med de riksråd som varit ansvariga för det franska subsidieavtalets förlängning. Sammanlagt fem riksråd licentierades 1765–66 och rådet ombildades. Utrikespolitiskt genomdrevs en omorientering mot Storbritan-

¹ I det följande behandlas främst den egentliga nyhetspressen, dvs. dagstidningarna. Men då det gäller 1700-talet är det mycket svårt att skilja på olika slag av periodica, t.ex. tidningar och tidskrifter, vare sig ifråga om utseende eller innehåll, och av den anledningen kan någon skarp gräns mellan dessa inte dras. Dagstidningarna karaktäriserades emellertid i fråga om sin utgivning i högre grad av periodicitet och kontinuitet än tidskrifterna. Se t.ex. R i s t o I k o n e n, *Åbo-tidningar 1771–1808 ja kasvattava yhteiskunta. Kasvatuksen maailma kustavilaisen kauden turkulaislehdessä*. Joensuun yliopiston kasvatustieteellisiä julkaisuja n:o 38 (Joensuu 1997), s. 26–29.

nien, och mössornas allmänna sparsamhetssträvanden ledde även till nedskärningar inom det svenska försvaret; bl.a. minskades anslagen för befästningsbyggena i Finland. Likaså genomdrev mössorna att giftermålsavtalet mellan kronprins Gustav och den danska prinsessan Sofia Magdalena förverkligades 1766.

Mössornas maktövertagande ledde inom handeln till avskaffandet av det bottniska handelstvånget och till frigörelse av bondesegregationen inom riket. Överhuvudtaget var ökad frihet på samhällets olika områden en följd av den nya regimens politik. Också det politiska debattklimatet befriades från sina bojor genom antagandet av den nya tryckfrihetsförordningen år 1766.²

I denna uppsats är målsättningen att belysa vilken omedelbar betydelse den nyvunna tryckfriheten fick för den svenska tidningspressens utveckling. Tidigare har många forskare behandlat den svenska tryckfrihetens utveckling och även mera specifikt den svenska tryckfrihetsförordningen och dess betydelse, dock närmast ur ett vidare och längre perspektiv. Klassiska är Nils Alexanderssons *Svensk Tryckfrihet* (1950), Hilding Eeks artikel från år 1943 i *Statsvetenskaplig Tidskrift* om '1766 års tryckfrihetsförordning, dess tillkomst och betydelse i rättsutvecklingen' samt Olle Stridsbergs artikel i *Historisk Tidskrift* 1953, 'Hattarnas och mössornas ställningstaganden till tryckfrihetsfrågan på riksdagarna 1760–62 och 1765–66'. Bland mera färskare alster kan Thomas von Vegesacks *Smak för frihet. Opinionsbildningen i Sverige 1755–1830* (1995), Arne Jarricks *Mot det moderna förnuftet. Johan Hjerpe och andra småborgare i Upplysningstidens Stockholm* (1992) och Bengt Åhléns postumt utkomna undersökning *Ord mot ordningen. Farliga skrifter, bokbål och kattarprocesser i svensk censurhistoria* (1986) nämnas. Ytterligare förtjänar att omnämnas Magnus Nymans avhandling *Press mot friheten* (1988), Anders Burius avhandling *Ömheden om friheten. Studier i frihetstidens censurpolitik* (1984) och Stig Bobergs *Gustav III och tryckfriheten 1774–1787* (1951) om tryckfrihetens successiva avvecklande under Gustav III, samt Elmar Nymans bok *Indragningsmakt och pressfrihet 1785–1810* (1963) om den fortsatta utvecklingen.³

² Set.ex. Sten Carlsson & Jerker Rosén, *Svensk historia II. Tiden efter 1718* (Stockholm 1961), s. 175–180.

³ Bland många utländska relevanta verk skall endast några av de mest centrala nämnas: Robert Darnton & Daniel Roche (eds.), *Revolution in Print* (Berkeley 1989); Robert Darnton, *Édition et sédition. L'univers de la littérature clandestine au XVIIIe siècle* (Paris 1991); Da-

Den nya tryckfriheten

Tryckfrihetsförordningen utfärdades den 2 december 1766. Dess tillkomst-historia är fortfarande i viss mån höljd i dunkel, och t.ex. frågan om vilka krafter som egentligen drev igenom reformen är oklar. Bland de omedelbara tillskyndarna märktes rikshistoriografen Anders Schönberg, en av männen bakom riksdagens utskottsförslag från 1761, artilleriofficeren, löjtnanten Gustaf Cederström samt kyrkoherden Anders Chydenius. Andra "andliga" bakgrundskrafter var vetenskapsmannen Petter Forsskål, känd för sin av censuren förbjudna skrift *Tänkar om den borgerliga friheten* från 1759, och kommerserådet Anders Nordencrantz, en annan av kämparna för tryckfrihet under 1760–62 års riksdag.⁴

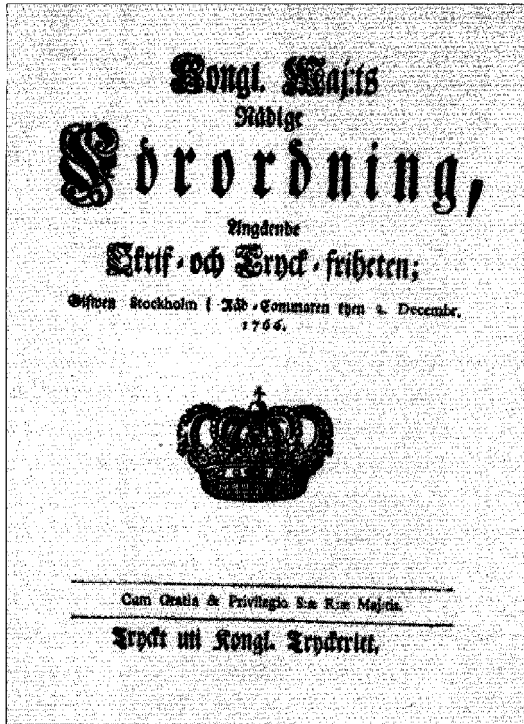
I ridderskapet och adeln inlämnades under riksdagen 1765–1766 två memorial rörande tryckfriheten, det första av löjtnanten Gustaf Cederström den 13 mars 1765 och det andra av rikshistoriografen Anders Schönberg den 15 maj samma år. Schönberg hade varit ledamot av av Stora Särskilta Deputationen vid föregående riksdag, som behandlat tryckfriheten. Gustaf Cederström hänvisade i sitt memorial till England, där nationen bevakade "...sina fri- och rättigheter genom tryck- och skriffrihet." Han påvisade hur denna frihet påverkade bl.a. handeln och goda seder samt även upplivade kunskap och rättvisa i allmänhet. Cederström bifogade ett "Ödmiukt project til tryckfrihet" vilket han underställde "Riksbens Höglof. Ständers mogna omprövande".⁵

I sistnämnda skrivelse framlade Cederström ett förslag omfattande nio huvudartiklar, där bl.a. religionen skulle "i helig vördnad hållas" (§ 1) och allt som stred mot rikets allmänna säkerhet och "oryggeliga grundlag" skulle för-

niel Roche, 'La Censure', *Histoire de l'Édition Française*. Tome II (Paris 1984); Jürgen Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit* (Neuwied 1962); Donald Thomas, *A long time burning. The history of literary censorship in England* (London 1969) samt Henrik Horstbøll, *Menigs mands medie. Det folkelige bogtryk i Danmark 1500–1840* (Köpenhamn 1999).

⁴ Frågan om tryckfrihetens förhistoria har utretts av bl.a. Nils Alexandersson, *Svensk Tryckfrihet. Med efterskrift av Erik Holmberg* (Halmstad 1966, 1. uppl. 1950), s. 14–18 och Thomas von Vegesack, *Smak för frihet. Opinionsbildningen i Sverige 1755–1830* (Falun 1995), s. 15–31.

⁵ *Sveriges Ridderskaps och Adels Riksdagsprotokoll från och med 1719*. Tjugofjärde delen 1765–1766 I (21.1–16.12.1765). Utgivna av Sten Landahl. Stockholm 1958. II. Bilagor 21, s. 28–31.

bjudas att tryckas (§ 2), likaså sådant som stred mod god sed (§ 3). Dessa punkter överensstämde sålunda med Chydenius senare förslag. Men Cederström lade även stor vikt på allmänna handlingars offentlighet och föreslog bl.a. att "Alla acter, domar eller handlingar... utgifna af några domstohlar, collegier, consistorier eller af andra publica verk, böra ingalunda, under hvad sken det vara må, förnekas tryck" (§ 4). Likaså borde också "oeconomie-, handels-, finance- och dylika författningar" offentliggöras medborgarna till upplysning (§ 5) samt "Åfvenväl böra dombhafvandes serskilda vota komma til tryck" (§ 6). Ytterligare förslög Cederström att "alla konungens, hofrätters, collegiers och ämbets bref, domar och utslag, resolutioner, rescripter, instructioner, constitutioner, reglementer och privilegier, af hvad art och beskaffenhet desse alle vara måtte" skulle få tryckas (§ 7). Därtill borde också riksdagsprotokollen, riksdagsbeslut och -memorial etc. få utges i tryck (§ 8). Slutligen

bo
 son
 ren
 skr
 lig
 var
 att
 ton
 ker
 C
 int
 de
 hin
 som
 gjö
 her
 strö
 de s
 til a
 de
 "om
 der,
 frih
 upp
 ven
 hete
 D
 maj
 det
 det
 6
 7
 Veg
 suren
 grun
 8

borde till riksarkivet inlämnas för bevarande allt material som kunde tjäna som "bevis och sanfärdig historia".⁶

Cederström ville förlägga det yttersta ansvaret på aukturen, dvs. författaren, som själv hade ansvaret för att han tog censurs förslag *ad notam*. I fall skriften stred mot artiklarna i tryckfrihetslagen skulle författaren dömas enligt stadgandena i allmänna lagen, närmast missgärningsbalken. Detta förslag var, som t.ex. Thomas von Vegesack framhållit, i högsta grad originellt i det att censuren bibehölls som ett slags rådgivande "frivillig" institution och auktor kunde antingen underkasta sin skrift censur eller så publicera den och riskera eventuell straffpåföljd.⁷

Cederströms argumentation för skriv- och tryckfrihetens införande är både intressant och avslöjande. Han uttalade sig mot den av hattpartiet omhulda- de byråkratin, mot "En, tid från tid tillväxande ämbetsmannastat, som alt hindrar en lyckelig och välbestäld regering", och nämnde således England som exempel på en stat där det rådde tryck- och skrivfrihet. Motsatsen utgjordes av t.ex. Venedig, som "befäster sin aristokratiska regering genom hemliga domb Slut och persecutioner...". Härmed sammankopplade Cederström från början tryckfriheten med offentlighetsprincipen. Retoriskt frågade sig Cederström vad förmågan att tala och skriva tjänade till, då "tilträdet til andras kundskaper saknas i tryck". Tryckfriheten och den därmed förenade öppenheten skulle tvärtom ha den verkan, spådde Cederström, att "omogna fruchter, dödeliga siukdomar, skadeliga fölgder, gamla och nya oseed, då försvinna utur rikskroppen, lika snart med hemliga visklekar". Tryckfriheten skulle på så sätt ha en positiv inverkan och det var Rikens Ständers uppgift "at rädda riket och afvärja en blindh nijt, som merendels hafver äfventyrliga påföljder", avslutade Cederström sin argumentering för tryckfriheten.⁸

Det memorial om tryckfriheten som inlämnades av Anders Schönberg i maj 1765 och som föredrogs den 10 juni 1765 i adelsståndet samtidigt som det tidigare bordlagda Cederströms memorial, nöjde sig med att hänvisa till det betänkande om tryck- och skrivfriheten som ingivits till den Stora Sär-

⁶ *Sveriges Ridderskaps och Adels Riksdagsprotokoll* XXIV:II. Bilagor 21, s. 31–35.

⁷ *Sveriges Ridderskaps och Adels Riksdagsprotokoll* XXIV:II. Bilagor 21, s. 35–36; von Vegesack, s. 32–33. Såsom von Vegesack framhåller, kom faktiskt Cederströms idé om censuren som ett rådgivande organ att förverkligas år 1810 i och med tryckfrihetskommitténs grundande.

⁸ *Sveriges Ridderskaps och Adels Riksdagsprotokoll* XXIV:II. Bilagor 21, s. 28–30.

skilta Deputationen vid föregående riksdag 1760–62. Schönberg, som alltså företrädde hattarna, föreslog att detta betänkande ”må blifva grund til öfverläggningarne i detta ämne”, då det ju redan granskats av de deputerade vid förenämnda riksdag. Detta förslag var inte särdeles radikalt, utan var närmast en förteckning på ämnen som borde censureras. Utgångspunkten var att ingenting skulle få tryckas som hotade statens säkerhet, (den evangelisk-lutherska) religionen eller goda seder i allmänhet. Förslaget utgick sålunda i från att den preventiva censuren skulle bevaras. Även i fråga om ansvar och straff höll sig förslaget på en allmän nivå och innehöll inga detaljerade förslag därom. Jämfört med Cederströms memorial ter det sig föråldrat och mycket restriktivt.⁹

Det *Ödmiuka Memorial* (ursprungligen har som rubrik stått ”Oförgripeliga tanckar om sättet at befordra en låflig tryckfrihet”, men de har senare strukits och ersatts med titeln ”Ödmiukt Memorial”) om skriv- och tryckfrihet som Anders Chydenius författade, och som inlämnades i prästeståndet av landsmannen, Borgålektoren Anders Kraftman den 12 juni 1765, kompletterade Cederströms och Schönbergs ovannämnda memorial. Författaren förklarade sig vara på det klara med att det var fråga om en balansgång mellan undertryckt frihet och ”sielfsväldigt raseri”, och framförde tre alternativ i fråga om granskningsförfarandet av tryckskrift: 1) censuren anförtrodd åt en viss person; 2) ansvaret vilar på auktor och 3) ansvaret överlämnas till flera. Chydenius underkände direkt alternativ ett, som han fann vara ”för Friheten högst äfventyrligit” och ansåg även det andra alternativet vara betänkligt. Han talade för alternativ tre, där man antingen kunde förordna särskilda censorer för varje vetenskap eller helt enkelt lägga ansvaret på boktryckarna som fallet var i England. Här fastnade Chydenius för alternativ två, dvs. han ville lägga ansvaret i boktryckarnas händer. Han trodde att lag och straffhot nog skulle stävja dessa till ansvar i denna viktiga sak.¹⁰

⁹ *Sveriges Ridderskaps och Adels Riksdagsprotokoll* XXIV:II. Bilagor 25, s. 44; von Vegesack, s. 33–34. Angående Stora Särskilta Deputationens betänkande se Anders Burius, *Ömheten om friheten. Studier i frihetstidens censurpolitik* (Uppsala 1984), s. 261–266. Betänkandet finns avtryckt i A. Chydenius, *Politiska skrifter*. Utg. av E. G. Palmén (Helsingfors 1880), s. XCIV–C. Burius framhåller helt riktigt, att förslaget inte innehöll någonting ”som tyder på att man ville ändra på grundförutsättningarna för censuren”.

¹⁰ Georg Schaman, *Biografiska undersökningar om Anders Chydenius jämte otryckta skrifter af Chydenius*. Skrifter utgifna af Svenska Litteratursällskapet i Finland LXXXIV (Helsingfors 1908), s. 514–520.

I fråga om tryckfrihetslagens utformning ansåg Chydenius att den borde vara möjligast kort: "Lykligt det folck som har korta lagar och efterlever dem." Han föreslog följande paragrafer: "1:o Alt hvad rörer religion och Guda läran bör af Biskop, Consistorier, facultas theologica eller i brist på dem af en almänt känd och lärd Theolog öfverses och på dess ansvar tryckas. 2:o Alt som stöter vår Regements Constitution i så måtto, att det befordrar den afsvarna Souvreniteten och skadeliga Aristocratiën, skal ved 1000 d:r Smts vjite vara förbudt at trycka. Träda flera i samråd och trycka sådant, at derigenom störtta frijheten straffes alla efter M. G. B. 4 Cap. 8 §. 3:o Alt som försmädelligen angriper personer, och kräncker dygd och Goda seder, skal lijkaledes vara förbudt ved 1000 d:r Smts vjite." Den som bröt mot dessa föreskrifter, då i första hand boktryckaren och i andra hand författaren, skulle anklagas och dömas inför laga domstol.¹¹

Anders Chydenius var, om kanske inte en radikal nytänkare, i varje fall en av de drivande krafterna bakom förslaget till tryckfrihetsförordning. Han medverkade i lagförslaget utformning bl.a. inom utskottet, men tvingades sedan lämna Stockholm sedan han på försommaren 1766 utgivit en skrift *Rikets hjelp genom en Naturlig Finance-System*, där han bl.a. kritiserade regeringen angående växelkursen. Skriften, som först fått trycktillstånd eller imprimatur, men sedan förbjöds av censorn, väckte förbittring bland mössorna inom Chydenius eget stånd och denne inkallades att stå till svars för sina tankar inför sekreta utskottet.¹² Chydenius författade ett ödmjukt memorial till prästeståndet, där han bad om ursäkt, men memorialet hade ingen verkan utan han uteslöts ur ståndet som "fridstörare" och tvingades återvända hem till Österbotten. Sälunda var Chydenius inte längre medlem av prästeståndet när frågan om tryckfriheten togs upp till behandling i ståndet.¹³

¹¹ Sch a u m a n, s. 519–520.

¹² Den läsande allmänheten kunde ta del av kritiken mot Chydenius i t.ex. *Stockholms Weckoblad*, där i flera på varandra följande nummer hösten 1766 ingick en annons innehållande tryck från Kongl. Tryckeriet, nämligen bl.a. A. Schönbergs, *Bref til swar på hwad Mag. A. Chydenius uppgifwit om orsakerne til Swenska folkets utflyttning och Cammar-Herrn, Baron v. Essens Memorial rörande Chydenii Skrift kallad "Rikets hjelp genom en Naturlig Finace-Systeme*. Se Stockholms Weckoblad 11.10.1766.

¹³ Sch a u m a n, s. 210–228. Också Chydenius två tidigare skrifter, den anonymt utgivna *Källan till rikets wan-magt* (1765) och *Den nationnale winsten* (1765), i vilka bägge han förespråkade en långtgående ekonomisk liberalism utan något slags tvång bidrog till att han ansågs som omstörtare eller revolutionär. Se t.ex. St e n L i n d r o t h, *Svensk Lärdomshistoria. Frihetstiden* (Stockholm 1989), s. 143–144.

*Kongl. Maj:ts Nådige Förordning, angående Skrif- och Tryck-friheten. Gifwen i Stockholm i Råd-Cammaren then 2 December 1766*¹⁴ var betydligt mera omfattande än Anders Chydenius förslag då den omfattade fjorton paragrafer och förutom de rent tekniska ansvarsfrågorna även inbegrep frågan om allmänna handlingars offentlighet. Förordningen närmade sig innehållet i Gustaf Cederströms memorial. Därmed ökar den sistnämndes betydelse för tryckfrihetens utformning. Anders Burius har helt rätt när han framhåller att man bör tona ned Chydenius inflytande.¹⁵ Men i fråga om censor genomfördes den sistnämndes mera radikala alternativ genom att hela censorinstitutionen och därmed den preventiva censuren avskaffades.¹⁶ I jämförelse med Chydenius har Cederström för eftervärlden spelat en undanskymd roll, vilket måhända beror på dennes tillbakadragenhet och allmänna anonymitet. Sten Lindroth nämner t.ex. överhuvudtaget inte ens hans namn i *Svensk Lärdomshistoria. Frihetstiden* (1975) men däremot nog namnet på den skrift Cederström inlämnade till riksdagen, nämligen *Tänkar över människans politiska olikhet och fysiska likhet*, där denne betonade tryckfriheten som ett skydd för medborgarna mot en auktoritär regering.¹⁷

Tryckfrihetsförordningen gällde sålunda inte enbart en liberal presslagstiftning, utan det var också fråga om ett rent revolutionerande genomförande av den s.k. offentlighetsprincipen i samhället. Viktigt var också att tryckfriheten nu fick helgd av grundlag eller något mera kryptiskt samma trygghet som en grundlag: ”Och på det våre trogne undersåtare framgent må om denne utstakade skrif- och tryckfrihets osvikelige bestånd äga all den fullkomliga trygg-

¹⁴ Kongl. Maj:ts Nådige Förordning Angående Skrif- och Tryck-friheten; Gifwen i Stockholm i Råd-Cammaren then 2. December 1766 (TFF). Avtryckt bl.a. i *Utdrag Utur alle ifrån 1764 års slut utkomne Publique handlingar, Placater, Förordningar, Resolutioner Och Publicationer som Riksens Styrsel samt inwärtens Hushållning och Författningar i gemen, jemwäl ock Stockholms Stad i synnerhet angå. Åttonde Delen til 1767 års slut* (Stockholm 1774), s. 7427–7435 samt i *Sveriges konstitutionella urkunder*. SNS författningsprojekt (Kristianstad 1999), s. 154–160.

¹⁵ Burius, s. 277–278.

¹⁶ Angående frågans vidare behandling vid riksdagen och t.ex. mösspolitikernas Niklas von Oelreichs och Gustaf Reuterholms insatser se Burius, s. 262–276.

¹⁷ Sten Lindroth, *Svensk Lärdomshistoria. Frihetstiden*. 1975. Ny upplaga (Södertälje 1989), s. 538–539. Lindroth nämner inte Cederström vid namn utan talar om ”en skäligen okänd adelsman”, men namnger däremot Schönberg och Nordencrantz och kallar den sistnämnde för ”den främste företrädaren för ett radikalt frihetsevangelium” vid sidan av Chydenius och Forsskål. Se även von Vegesack, s. 34.

het, som en oryggelig grundlag medförer...” (§ 14). Först fr.o.m. 1766 förtjänar sålunda frihetstiden sitt epitet i det att också en fri opinionsbildning nu möjliggjordes.¹⁸

Sverige blev sålunda ett av de första länderna i världen med en nästan ”oin-skränkt” tryckfrihet då den preventiva censuren bortföll, förutom i fråga om censur av teologiska skrifter. Thomas von Vegesack anser med rätta att ”Inget annat land hade på ett så tidigt stadium i sin historia infört en lika vittomfattande frihet på tryckfrihetsområdet”. År 1770 följde Danmark efter under J. F. Struensee med en om möjligt ännu mera långtgående tryckfrihet genom ett reskript av den 14 september som upphävde hela den äldre danska censurlagstiftningen. Struensees regim och hans tryckfrihet blev emellertid kortvarig. Redan den 7 oktober 1771 tvingades Struensee själv medelst ett reskript införa begränsningar rörande tryckfriheten, med bestämmelser om att missbruk mot densamma skulle innebära straffpåföljd för författare och boktryckare. Struensee störtades redan i januari 1772, och med ett reskript i oktober 1773 beskars tryckfriheten genom bl.a. förbud mot kritik av staten och regeringen, vilket betydde att den offentliga debatten definitivt stävjades i Danmark.¹⁹

I tryckfrihetsförordningens ingresstext fastslogs att skriv- och tryckfriheten lände allmänheten stor bättnad och bl.a. att ”...denna frihet bör anses för ett af de bästa hjälpemedel till sedernas förbättring och laglydnadens befrämjande, då missbruk och olägenheter genom trycket blifva för allmänhetens ögon ådagalagde...”. Tryckfrihetsordningen avskaffade censorsämbetet och kontrollen av bokinförseln skulle handhas av kanslikollegium, medan universitetens konsistorier skulle ansvara för den teologiska censuren. Riksdagsutskottet ville ursprungligen avskaffa även bägge dessa inskränkningar, teologisk censur och kontroll av bokimporten, men i slutskedet bibehölls de som en kompromiss. Åtal för brott mot tryckfrihetsförordningen kunde i efterhand väckas av justitiekansler, t.ex. för bestridande av den rena evangeliska läran, för brott mot grundlagarnas principer eller för smädelse av konung, råd och ständer etc. Även enskilda medborgare kunde väcka åtal för t.ex. smädelse (§ 4).²⁰

¹⁸ TFF § 14, *Utdrag Utur alle...* s. 35.

¹⁹ Stig Boberg, *Gustav III och tryckfriheten 1774–1787* (Stockholm 1951), s. 16–17; von Vegesack, s. 34–35; Ole Feldbæk, *Fædreland og Infødslandet. 1700-tallets danske identitet*, Ole Feldbæk (red.), *Dansk Identitetshistorie 1. Fædreland og modersmål 1536–1789* (København 1991), s. 167–169, 182–184.

²⁰ TFF §§ 1–4, *Utdrag Utur alle...* s. 28–31.

I första hand låg ansvaret på författaren av tryckskrift (till skillnad från vad Chydenius föreslagit), vars namn i vanliga fall skulle utsättas på titelbladet. I andra hand, t.ex. vid anonyma alster ålåg det boktryckaren att bära ansvaret ifall denne inte ville uppge författarens namn.²¹ Varje skrift skulle därtill innehålla uppgifter om boktryckare, tryckort och tryckår. Likaså bestämdes att sex exemplar av varje tryckskrift skulle tillställas vissa institutioner, nämligen kanslikollegium, riksarkivet, kungliga biblioteket och rikets tre universitet. Om tryckskriften efter åtalsväckande i domstol ansågs "skadelig eller förbuden" skulle upplagan konfiskeras och förstöras (§ 4). Rörande andra straffpåföljder hänvisades till allmän lag, varvid bötes, fängelse- och t.o.m. dödsstraff kunde utdömas för brott mot tryckfriheten.²²

Men förutom frihet att från trycket utge skrifter innehöll tryckfrihetsordningen även som en andra ingrediens den s.k. offentlighetsprincipen, vilket således redan Cederström förespråkade i sitt memorial. I flera av dess paragrafer (5–12) stadgades att olika handlingar skulle vara offentliga,²³ vilket innebar att allmänheten både fick tillgång till så gott som alla offentliga handlingar och även kunde återge dem i tryck, vilket senare skedde med t.ex. riksdags- och rådsprotokoll i pressen. Informationsgången till allmänheten förändrades sålunda i ett slag, vilket i en helt annan omfattning än tidigare möjliggjorde politisk opinionsbildning. Att märka är att tryckfrihetsförordningen enbart talade om "skrif- och tryckfrihet" och inte om t.ex. yttrandefrihet.²⁴

Frågan om intentioner vid stiftandet av tryckfrihetsförordningen är likaså omdiskuterade. Initiativtagarna, dvs. de trenne memorialisterna Cederström, Chydenius och Schönberg, utgick synbarligen från samhällets behov och inte den enskilda författarens eller boktryckarens. Men i vems intresse låg den nya presslagstiftningen egentligen? I ständernas? I konungens? I riksrådets? I makthavarnas överhuvud? Under 1760-talet stod ständerväldet, "friheten", på höjden av sin makt, medan konungamaktens möjligheter att hävda sig var beskräda. Men stödde ständerna obetingat en tryckfrihet, som sist och slutligen blev radikalare än vad mången räknat med? von Vegesack går så långt att han menar att "den vunna tryckfriheten erövrades mot riksdagsmajoritetens

²¹ I Danmark undveks detta problem i och med att 1770-års reskript stadgade att författarens namn alltid måste utsättas.

²² TFF § 4, *Utdrag Utur alle...* s. 30–31.

²³ Redan 1735 hade det under vissa betingelser, t.ex. med partens tillstånd, blivit tillåtet att trycka rättegångshandlingar. Se t.ex. *B o b e r g*, s. 6.

²⁴ TFF § 14, *Utdrag Utur alle...* s. 35.

önskan." Hans konklusion är att tryckfriheten inte tillkom genom någon djupare tro på tryck- och yttrandefriheten i sig, utan att det ytterst var det allmänna missnöjet med det rådande censursystemet och dess olägenheter som fick pendeln att svänga i motsatt riktning. Burius åter framhåller, stöd-jande sig på bl.a. Olle Stridsberg, att frågan om tryckfriheten inte var parti-skiljande, dvs. hattar och mössor befann sig inte direkt i motsatsställning, även om många av de mera radikala mössorna stödde kravet på censurens avskaffande.²⁵

Den mera förbisedda aspekten gällande allmänna handlingars offentlighet tillför frågan ytterligare alternativ. Vem hade intresse av att tryckfriheten inbegrep "...alla skrivväxlingar, species facti, handlingar, protokoll, domar och utslag..." (§ 6)? Man kunde å ena sidan tänka sig att det kunde ligga i ständernas intresse att dess beslut fick offentlighet, men å andra sidan med-förde det faktum att alla riksdagsrelationer var offentliga också ett tryck på ständerna: "Och som regeringsättet fordrar, att allt blifver lagligen afgjort, och att alle våra trogne undersåtare må varda öfvertygade om deras fullmägti-ges redelige uppförande vid riksdagarne, så lemnas frihet att trycka alla stån-dens protocoll och voteringar..." (§ 11). Denna strävan kanske också kan ses som ett motstånd mot de under frihetstiden florerande licentieringarna av riksråd och uteslutningarna av riksdagsmän från riksdagarna, ett förfarande som ofta präglades av godtycke och därav föranledd brist på offentlighet. Samtidigt fastslogs (§ 8) explicit att offentligheten även gällde bl.a. "riksens råds egne voteringar", vilket åter indikerade att även riksrådets verksamhet gavs större offentlighet, i synnerhet som tryckfrihetsordningen också stadga-de om tillåtelse till tryckning av alla handlingar utgångna från "vår (dvs. ko-nungens) rådcammare och cancellie" (§ 10).²⁶

På 1760-talet hade inte bara ständernas makt utan även ämbetsmannaväl-det nått sin höjdpunkt. Mösspartiets seger på 1765–1766 års riksdag var ett utslag för reaktionen mot denna byråkrati, som beskylldes för maktmissbruk och oegentligheter. Sanningen i fråga om den nya tryckfrihetens tillkomst måste förmodligen sökas just i sådana politiska konstellationer, eftersom äm-betsmännens makt utvecklats just i skydd av det sekretessväsen som florerade inom byråkratin. Mössornas möjligheter att snabbt komma till uppgörelse

²⁵ von Vegesack, s. 31–34; Burius, s. 276–277.

²⁶ TFF §§ 6, 8, 10 o. 11, *Utdrag Utur alle...* s. 31–34; se t.ex. Schaubman a.a., s. 156–157.

med denna hattbyråkrati var en utökad offentlighet och kontroll av förvaltningen. Det är här som tryckfrihetsförordningens offentlighetsprincip kommer in i bilden.²⁷ Bl.a. Nordencrantz och Chydenius utpekade ju, som bl.a. redan Stig Boberg framhållit, byråkratin som roten till det onda. Den omfattande tryckfriheten gav allmänheten möjlighet att kontrollera inte bara ämbetsmän utan också regeringens och riksdagens göranden och låtanden, och tryckfrihetsförordningen kan kanske ses som en seger för folket, allmänheten, en idé som härstammade från upplysningsfilosoferna, t.ex. Voltaire och Montesquieu, men som explicit förfäktades av bl.a. Gustav Cederström i dennes ovannämnda skrivelse. Steget från den upplysta allmänheten, vilken såsom skriv- och läskunnig kunde utnyttja rätten att fritt skriva och trycka, till folkets breda massa, ”pöbeln” (från franskans *le peuple*), som skulle bli ett så förhatligt fenomen för kungamakten under franska revolutionen, var emellertid inte långt.²⁸

Pressens nya betingelser

Någon obegränsad tryckfrihet i Sverige efter 1766 kan man inte tala om. Förutom begränsningarna i själva tryckfrihetsförordningen (teologisk censur, importkontroll av böcker) avgränsades tryckfrihetens tillämpning av de politiska realiteterna. De flesta av rikets ämbetsmän var fortfarande hattar och hovpartiets aktivitet borgade också för svårigheter på detta område. Följden blev att mössorna tillgrep suspekta metoder för att stävja den politiska debatten och dess smädesjournalistik, i synnerhet hattarnas ”motdebatt”. Mössor som Daniel Helsingius fick smäda fritt, medan hattpublicister som tidningsmakaren C. C. Gjørwell skulle motas i grind. Dessa metoder kom att inkräkta på det fria ordet. Det värsta exemplet var Kungl. Maj:ts kungörelse av den 2 mars 1767, vilken avgränsade yttrandefriheten genom att den förbjöd ogrundade uttydningar och illvilligt tadel av riksdagsdebatten. Kungörelsen uppmanade till straff för dylika utspridare av osanna och skadliga rykten och t.o.m. till angiveri från allmänhetens sida, då man för dylika upplysningar kunde erhålla en penningbelöning på upp till tvåtusen riksdaler. Rådet var

²⁷ Offentlighetskravet hade redan tidigare under frihetstiden ställvis återopats av partierna för att avslöja den tidigare maktmissbruk. Se t.ex. Michael F. Metcalf, 'Structuring Parliamentary Politics: Party Organization in Eighteenth-century Sweden', *Parliaments, Estates and representation* 1/1981, s. 35–49.

²⁸ Boberg, s. 20–22.

dock ej enigt vid fattandet av detta beslut och kungen antecknade avvikande åsikt till protokollet.²⁹

Också under den korta tiden då tryckfrihet åtminstone i teorin rådde i Sverige, dvs. åren 1766–1774, kvarstod sålunda övervakningen av det tryckta ordet, dock inte längre censur på förhand utan i stället en retroaktiv kontroll. Redan vid årsskiftet 1766–67 anhängiggjordes det första tryckfrihetsmålet rörande en artikel i *Inrikes Tidningar* och följande år blev i samma tidning en artikel, som berörde den dåliga sillfångsten i Bohuslän, föremål för strykning. Burius uppräknar för åren 1767–72 minst sex censurärenden föranledda av artiklar införda i *Dagligt Allehanda* och fyra dito i anledning av artiklar i *Allmänna Tidningar*. Under riksdagarna gick debatten het, vilket bl.a. ledde till att veckotidskriften *Philolalus* frejdlike redaktör J. G. Rothman för en tid såg sig föranlåten att lämna landet för att stämningarna skulle lugna ned sig. Som straffpåföljder förekom hela skalan, varning, böter och t.o.m. fängelsestraff.³⁰

Men trots dessa begränsningar var betingelserna för det tryckta ordet under den korta perioden av tryckfrihet helt andra än både före och efter densamma. Ingemar Oscarsson fastslår i *Den svenska pressens historia* att tryckfriheten otvivelaktigt "...omfattade alla de fundamentala existensvillkoren: etableringsfriheten, frånvaron av förhandscensur, rätten att välja innehåll och rätten att uttrycka åsikter."³¹ Den nya tryckfrihetsförordningen ledde också snart till ett aldrig tidigare skådat flöde av tryckalster.³² Här ingick inte bara den periodiska pressen (tidningar och tidskrifter), som åren 1767–1772 fick ett tillskott på över 80 titlar, mera än vad som utkommit sammanlagt under hela den tidigare frihetstiden 1719–1766, utan också allehanda politiska broschyrer, pamfletter och andra strids- och nidskrifter.³³ Utvecklingen

²⁹ Bengt Åhlen, *Ord mot ordningen. Färliga skrifter, bokbål och kättarprocesser i svensk censurhistoria* (red. Agneta Åhlén, Stockholm 1987), s. 104–105.

³⁰ Burius, s. 281–282, 341–346; Ingemar Oscarsson, 'Med tryckfrihet som tidig tradition', *Den svenska pressens historia I. I begynnelsen (tiden före 1830)* (Stockholm 2000), s. 151–153.

³¹ Oscarsson, 'Med tryckfrihet som tidig tradition', s. 144.

³² Se t.ex. Michael F. Metcalf, *Nordic Exceptionalism 1765–1772? Precocious Political Participation and Representation in Finland and Sweden in the Age of Liberty* (Norden at the Crossroads; Conference Paper 30.10–2.11.2002), 4–5. Metcalf framhåller att 2/3 av de 740 mestadels anonyma politiska skrifter han studerat härstammade från tiden 1766–1772.

³³ Åhlén, s. 104. Jfr Oscarsson, 'Med tryckfrihet som tidig tradition', s. 207. Även bokutgivningen blev livlig, åren 1767–1772 utgavs nämligen över 3 000 skrifter i Sverige, se von Vegesack, s. 39.

var densamma som några år senare i Danmark till följd av Struensees tryckfrihetsreform. Den nya sensationsjournalistiken i Sverige, representerad av s.k. skvallerblaskor som *Karbasen* eller *Stockholms Sqwallerbytta*, fick sålunda en motpol i form av seriösa opinionsbildande tidningar som dagstidningarna i huvudstaden med mera professionella journalister.³⁴

Tryckfriheten, dess nödvändighet och väsen, diskuterades och kommenterades flitigt även i tidningspressen under frihetstidens sista år. Men som Burius framhållit så var det rätt få ställningstaganden som direkt berörde själva 1766 års tryckfrihetsförordning, vilket förmodligen i främsta hand berodde på ovannämnda av rådet utfärdade förordning av den 2 mars 1767.³⁵ Tryckfriheten hyllades i allmänhet som princip, t.ex. av ett flertal insändare i *Dagligt Allehanda* åren 1769–71³⁶, men även kritik förekom, närmast mot den kritik- och reservationslösa debatten, t.ex. av skalden Olof Bergklint i *Åskådaren*, av Erik Ekholm i *Postillionen* och av Simon Stadenberg i *Den svenske upsyningsmannen*. Allmänt betonades det ansvar för författaren som den nya tryckfriheten fordrade.³⁷ Som exempel på hur den partigrälände debatten kunde uppfattas må följande citat av en finländare anföras: "Det kan ej annat än gå oss hemmawarande Swenske Män til sinnes, at ifrån Herredags-orten höres och läses saker, som utmärka oenighet, bitterhet och galla i Skrifter och Tryck, som man tror borde wara bannlyst utur et uplyst tidehwarf."³⁸

Den nyvunna tryckfriheten ledde till uppkomsten av de första dagstidningarna i huvudstaden. Samtidigt uppstod en ny konkurrenssituation, där nyhetstidningar för första gången kämpade mot varandra om läsarnas gunst med olika metoder, kvalitetsaspekter, utgivningsfrekvens, format osv. Liksom tidigare aktiverade sig tidningarna speciellt under riksdagarna, och frihetsti-

³⁴ Oscarsson, 'Med tryckfrihet som tidig tradition', s. 144–148. Se även Arne Jarrick, *Mot det moderna förnuftet. Johan Hjerpe och andra småborgare i Upplysningstidens Stockholm* (Kristianstad 1992), s. 90.

³⁵ Anders Burius har utförligt redogjort för den förda debatten om tryckfriheten åren 1766–1772 i sin avhandling, se Burius, s. 279–336.

³⁶ *Dagligt Allehanda* 20.11.1769, Tankar öfwer thet högwigiga ämnet, hwaruti et Folks sanna frihet består (Pär Andersson); Ibid. Till Auctor af Skriften, kallad: En Frihets-Riddares patriotiska Echo, med mera (Fri Swensk); Ibid. 6.12.1769, Patriotiska och Systematiska Tankars Beröm uti Frihetens Hufwud-Lära (Patriotensstierna); Ibid., 19.1.1771, Afskrift af et Bref från Ekenäs.

³⁷ Burius, s. 288–289; Oscarsson, 'Med tryckfrihet som tidig tradition', s. 153.

³⁸ *Dagligt Allehanda* 7.10.1771, Utdrag ur et Bref från Finland.

dens sista ständermöten 1769–70 samt 1771–72 inverkade upplivande på den svenska pressdebatten. I huvudstaden utkom ända sedan år 1745 kungliga boktryckaren Peter Mommas lokaltidning *Stockholms We(c)koblåd*, som nu fick en ny pendang i *Dagligt Allehanda*. De första veckorna bar tidningen namnet *Allehanda*, men fr.o.m. den 25 november 1767 utkom den ”hvarje söcknedag”, dvs. sex gånger i veckan (ej på lördagar då *Stockholms Weckoblåd* utsändes) och erhöll epitetet ”Dagligt”.³⁹

De första årgångarna 1767–68 var *Dagligt Allehanda* närmast en annonsbilaga till det äldre *Stockholms Weckoblåd* i form av ett tvåsidigt bihang, men fr.o.m. 1769 års ingång började *Dagligt Allehanda* utkomma som en särskild, fristående tidning och vid samma tid övertog sonen Wilhelm Momma både tryckningen och utgivningen. *Weckoblådet*s utgivning övertogs i sin tur av svärsonen, dottern Elsas man boktryckaren Henric Fougst. *Dagligt Allehanda* blev snabbt huvudstadens och hela landets ledande dagstidning. Den väckte den läsande publikums intresse på ett tidigare oanat sätt, skapade en strid ström av insändare och ledde till att *Dagligt Allehanda* blev allt mera tilldragande för annonsörer och samtidigt vinstinbringande för sin förläggare Wilhelm Momma. Men det slutade i förskräckelse; den unge Momma (f. 1740) skuldsatte sig över öronen och tvingades fly utomlands undan sina gäldenärer, och hans förlag inklusive utgivningsrätten till *Dagligt Allehanda* övergick genom köp till assessorn Johan Pfeiffer.⁴⁰

Familjen Mommas tidningar fick snart en konkurrent i C. C. Gjörwells *Almänna Tidningar*, som denne började utge i Stockholm år 1770. Tidningen utkom under detta namn med tre årgångar varefter den ändrade namn till *Nya Almänna Tidningar*. Även *Almänna Tidningar* utgavs sex gånger i veckan och satsade på nyheter, men framför allt på kvalitet i fråga om innehållet, på vilket område den klart överglänste familjen Mommas produkter. Tidningen trycktes faktiskt på Peter Mommas svärsons, Henric Fougsts tryckeri. Men trots sin kvalitet förmådde Gjörwells tidning inte ta upp kampen med den mera populära *Dagligt Allehanda* om läsarnas gunst. I Göteborg fick lektor Johan Rosén, som sedan 1759 tillsammans med sin kollega Johan Gothenius utgivit tidningen *Göteborgska Magasinet*,⁴¹ år 1765 en ny lokalkonkurrent i

³⁹ *Allehanda* n:o 1/20.10.1767; *Dagligt Allehanda* n:o 9/25.11.1767.

⁴⁰ O s c a r s s o n, 'Med tryckfrihet som tidig tradition', s. 146–147.

⁴¹ Tidningen bar åren 1763–66 även andra namn, som *Göteborgska Weckoblådet* och *Det Nya Wecko-Bladet*.

boktryckaren Immanuel Smitts hattvänliga *Göteborgs Nyheter*, som snart fick stadens annonsörer på sin sida. Följden var att Rosén överlät sin tidning i andra händer, bara för att följande år 1766 med sin svåger Bengt Öhrwall starta en ny tidning, *Göteborgska Spionen*. Namnet anspelade på redaktionens löfte att arbeta obemärkt i det tysta för att sedan i spalterna avslöja vad den fått kännedomen om. *Spionen*, som stödde mössorna, koncentrerade sig på det lokala, dvs. Göteborg. Senare under tryckfrihetsperioden startade Rosén år 1772 ytterligare en ny tidning i Göteborg, nämligen *Hwad Nytt? Hwad Nytt?*, en litterär nyhetstidning som sade sig satsa på en utförlig nyhetsrapportering och härvid ta modell av *Dagligt Allehanda*.⁴²

Pressens expansion i Sverige-Finland belyses vidare av att då det år 1760 fanns sammanlagt 15 tidningar eller tidskrifter i riket, varav 11 i Stockholm, var motsvarande siffra tio år senare 35, av vilka hela 28 utkom i huvudstaden. År 1770 utgavs tidningar förutom i Stockholm och Göteborg, även i Karlskrona (1754), Norrköping (1758), Nyköping (1764) och Gävle (1765). Men expansionen skedde på olika villkor och var nästan enbart förbehållen de största städerna. Under tryckfriheten (1766–1774) tillkom nya tidningar endast i några få s.k. landsortsstäder, bl.a. i Åbo genom den år 1771 startade *Tidningar Utgifne af et Sällskap i Åbo* och i Karlstad, där *Carlstads Wecko-Tidningar* började utges år 1774. Därtill utkom år 1774 *Upsala Stads Wecko-Tidning*, som visserligen trycktes i Stockholm, men dock hade sin redaktion i Uppsala.⁴³

Landsortspressens expansion var givetvis beroende av förekomsten av boktryckerier på respektive orter. Sålunda grundades boktryckerier i mitten av 1700-talet i bl.a. Växjö 1745, Karlstad 1749, Örebro 1752, Nyköping 1753, Kalmar (på nytt) 1756, Gävle 1761, Vänersborg 1773 och Vasa 1776. Å andra sidan innebar grundandet av ett tryckeri alls inte att man omedelbart började utge en tidning på orten. Ofta kunde det dröja flere decennier, som i Nyköping, där *Nyköpings Weckoblad* började utkomma 1764 eller i Örebro, där *Örebro Stads Wecko-Tidning* startades 1777, för att inte nämna Åbo, där Akademi-Tryckeriet grundades 1642 och *Tidningar Utgifne af et Sällskap i*

⁴² Oscarsson, 'Med tryckfrihet som tidig tradition', s. 129–132, 147–148; Karl Erik Gustafsson, 'Den moderna dagspressen 350 år. Ett Göteborgsperspektiv', Ulla Carlsson och Karl Erik Gustafsson (red.), *Den moderna dagspressen 350 år* (Göteborg 1996), s. 216–217.

⁴³ Ingemar Oscarsson, 'Svensk landsortspress 1732–1809', *Ständigt dessa landsortstidningar*. Sylwan 3/1998, s. 36–38.

Åbo först år 1771. Tidningens utgivning och tryckning utgjorde sålunda of-
tast blott en mindre del av boktryckeriets produktion. 1700-talets tidningar
hade i allmänhet en kort livslängd och var för det mesta föga vinstinbringande
för sina utgivare. I de fall där tidningsutgivaren inte samtidigt var bok-
tryckare, dvs. tryckeriägare, utan tvingades betala för tidningens tryckning,
gick företaget så gott som utan undantag med förlust.⁴⁴

Intressant är att rikets "meste tidningsmakare" Carl Christopher Gjør-
well, som åren 1755–1799 utgav totalt 33 tidningar, även fanns i bakgrun-
den vid Åbo-organets tillkomst. Gjørwell hade själv i sin ungdom studerat
vid akademien i Åbo och försökte på 1760-talet i olika repriser få åboborna
intresserade av en tidning. Professorn i historia Johan Bilmark nappade
1768 på Gjørwells förslag och uppgjorde en plan för ett tidningsföretag.
Men inte heller detta initiativ ledde vidare, och 1770 vände sig Gjørwell till
biskop K. F. Mennander med förslaget att universitetsadjunkten L. O.
Lefrén skulle grunda en tidning i Åbo. Professor Päiviö Tommila
anser att just biskop Mennander var den avgörande kraften vid grundandet
av *Tidningar Utgifne af et Sällskap i Åbo*. Också Henrik Gabriel Porthan
nämner senare Mennander som den förste initiativtagaren. Själva grundan-
det och utgivningen föll sedan på det sommaren 1770 grundade vittra
Aurora-sällskapets lott.⁴⁵

Åbo Tidningar, under vilket namn tidningen allmänt gick, representerade
sålunda den s.k. landsortspressen i det svenska riket och var vid sin tillkomst
den första och enda tidning som någonsin utgivits i Finland. Men till sin ka-
raktär skiljde den sig från de flesta andra små landsortsbladen i riket. Offent-
ligheten i Finland hade nämligen i hög grad centrerats till akademien i Åbo,
och man kan sätta ett likhetstecken mellan den akademiska offentligheten
och Åbo Tidningars offentlighet. Tidningen fungerade som ett offentligt or-
gan för det vittra Aurora-sällskapet och dess linje uppdrogs av Porthan, sam-
ma sällskaps sekreterare. Den var med sin begränsade spridning⁴⁶ till en bör-
jan knappast beroende av en icke-akademisk läsekrets; pauserna i dess utgiv-

⁴⁴ Johan Mannerheim, 'Svenska boktryckarlängder 1483–1883', *Svensk grafisk års-
bok* 22 1965–66. Utgiven av Sten G. Lindberg, s. 61–80; Oscarsson, 'Svensk landsorts-
press', s. 17, 38–39.

⁴⁵ Päiviö Tommila, 'Suomen sanomalehdistön alkuvaiheet', *Sanomalehdistön vaiheet
vuoteen 1905. Suomen lehdistön historia I* (Kuopio 1988), s. 48–49.

⁴⁶ Tidningens förmodade upplaga i början av 1770-talet var högst 150–200 ex. Se t.ex.
Ikonen, s. 17.

ning (1779–81 och 1786–88) berodde snarare på redaktören Porthans tidsbrist föranledd av dennes stora arbetsbörd.⁴⁷

För pressens del var det speciellt viktigt att det fr.o.m. år 1766 förelåg betingelser för uppkomsten av privatägda nyhetstidningar med ställningstagande material vilka kunde föra en dialog med sina läsare bl.a. genom förekomsten av läsarbrev. Dessa dagstidningar bidrog också med en offentlig kritik, vilken sålunda kunde spridas på ett nytt sätt till läsarna. Den press- och broschyrdebatt som var följden av tryckfriheten i Sverige innehöll på ett nytt sätt framförandet av friheten som idé till en bredare allmänhet.⁴⁸ Nytt var också de annonsavdelningarna, där huvudstadens invånare kunde annonsera, t.ex. sälja och köpa varor, hyreslägenheter, tjänstefolk etc. Dessa var inte enbart förbehållna ståndspersonerna, utan därmed förfogade även andra befolkningsgrupper, t.ex. hantverkarna, över ett forum att annonsera i.⁴⁹

Därmed fanns även för första gången en förutsättning för uppkomsten av en, inte allmän opinion, ty om en sådan kan man tala först fr.o.m. mitten av 1800-talet, men ett slags upplyst opinion eller en upplyst allmänhet, som t.ex. Porthan väjdade till i sin *Åbo Tidningar* redan 1771.⁵⁰ Samtidigt fortsatte den utveckling mot en allt mångfaldigare tidningspress, som tagit sin början i och med att den officiella tidningens (grundad 1645) monopol brutits efter stora nordiska kriget med framväxten av en s.k. landsortspress som följd. Nu bröts också *Posttidningens* ensamrätt till utrikesnyheter definitivt i och med att ingen längre på förhand granskade tidningarnas innehåll. Denna möjlighet utnyttjade huvudstadsdrakarna, dagstidningar som t.ex. far och son Peter och Wilhelm Mommas *Stockholms Weckoblad* och *Dagligt Allehanda* eller C. C. Gjörwells *Almänna Tidningar*, genom en fyllig nyhetsavdelning med både ut- och inrikesnyheter. Trots att tryckfriheten sedan successivt in-

⁴⁷ Ikonen, 15–17; Tommila, s. 59; Henrik Knif, 'Lärda resonörer och arga kritiker. Åbo och pressens första halvsekel', Clas Zilliacus och Henrik Knif, *Opinionens tryck. En studie över pressens bildningskede i Finland*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland nr 526 (Helsingfors 1985), s. 97–100.

⁴⁸ Se t.ex. Burius, s. 284–290.

⁴⁹ Åhlén, s. 105; Magnus Nymån, *Press mot friheten. Opinionsbildningen i de svenska tidningarna och åsiktsbrytningar om minoriteter 1772–1786* (Uppsala 1988), s. 42, 245, not 78. Se även t.ex. annonserna i *Stockholms Weckoblad* 10.11.1770 och i *Dagligt Allehanda* 13.6.1771, 14.2.1772. *Stockholms Weckoblad* fick i och med 1771 års ingång en layout, varvid småannonserna bortföll och en ny avdelning "Kungörelser" blev permanent. Men i tidningens följande årgång återkom småannonserna.

⁵⁰ *Tidningar Utgifne af et Sällskap i Åbo* n:o 1/15.1.1771, Här öfverlämnas Allmänheten...

skränktes under Gustav III:s regering, lyckades *Posttidningen* aldrig återerövra sitt forna nyhetsmonopol, trots att påbudet fortfarande åtminstone i princip fortfarande var i kraft. Detta "monopol", gick sedan senare "i arv" till det officiella organet i storfurstendömet Finland.⁵¹

Ett fritt innehåll?

Under tiden före 1766 års tryckfrihetsförordning bestämdes innehållet i tidningspressen i stor utsträckning av censuren, dvs. den text som censor godkände kunde införas i tidningen. Efter tryckfrihetsförordningens tillkomst var situationen en annan. Då ingen förhandscensur längre förekom kunde redaktören införa den text han önskade. I viss mån verkade dock efterhandskontrollen dämpande och förhindrade de värsta excesserna. Det har redan konstaterats att utvecklingen ledde till nyhetsmaterialets ansvällning, likaså att det av läsarna insända materialet kraftigt ökade. Också annonsavdelningen, särskilt i fråga om lokala annonser, växte till sig. I fråga om innehållet var det givetvis också viktigt att man nu, trots vissa inskränkningar, kunde publicera offentliga handlingar intressanta för allmänheten. Detta medförde en omedelbar, positiv förändring av tidningarnas möjligheter till opinionsbildning, vilket emellertid inte uppskattades av alla deltagarna i den politiska debatten. Sålunda skrev hattsympatisören Gjørwell i *Den Politiske Aristarchus* under riksdagen 1769: "O wederstyggeliga Penna! Som sätter swärdet i Medborgarens hand, och utsträcker des arm liksom emot sjelfwa Thronen."⁵²

Viktigt var att det friare debattklimatet gjorde tidningsmannavärvet mera lockande och drog till sig dugliga krafter som också hängav sig åt annan journalistik än enbart politiskt smädesskriveri. En differentiering uppstod även i branschen. Tidigare hade förläggaren, vanligtvis boktryckaren, tillika fungerat som tidningens redaktör, men nu överläts uppgiften ofta till mera kompetenta redaktörer för detta ändamål. Därmed uppstod småningom den seriösa journalisten, publicisten. Motsatsen var "murveln" företrädd av t.ex. sensationslystna gycklare som Daniel Helsingius i *Dagligt Allehanda* och J. G. Rothman i *Philolalus*.⁵³

⁵¹ N y m a n, s. 50–55.

⁵² *Aristarchus under Riksdagen 1769*, n:o 2–3/9.2.1769. Också citerad av O s c a r s s o n, 'Med tryckfrihet som tidig tradition', s. 152.

⁵³ Å h l é n, s. 104–105; Den av Jakob Gabriel Rothman utgivna veckotidskriftens fullständiga namn var *Philolalus Parrhesiastes eller den Pratsjuke Friitalaren*, och den utkom från maj till

Ifall boktryckaren själv var redaktör så bar han givetvis det ekonomiska helhetsansvaret för tidningen. Om tidningen ombesörjdes av någon annan, mera "professionell" redaktör, så var denne för det mesta en "lärd" person, t.ex. präst, lärare eller ämbetsman. Men journalister i nutida mening var det inte fråga om. Uppgiften att redigera tidningen var så gott som alltid en deltidssyssla för en enda person. Samtiden var också på det klara med de politiska publicisternas begränsning. En satirisk krönika uttryckte sig så här om "nouvellisternas" fullkomlighet: "Bland alla Stats-Män finnes icke någon djupare, än en Nouvellist eller Tidnings-förare; widden af dess Insigt är förunderlig. När andre Lärde twifla, äger han en fullkomlig wishet om alla ting. Man kan anse honom såsom hela werldens fullmyndige Ministre."⁵⁴

Tryckfrihetsförordningen gav alltså även grönt ljus för tryckning av ämbetsverkens och domstolarnas handlingar. År 1767 tillkom några veckotidningar som specialiserade sig på detta område, nämligen de av bokauktionskommissarien Erik Ekholm utgivna *Nytt och Gammalt* och *Den Svenska Fatburen*. Särskilt den förstnämnda gick in för en, med Ingemar Oscarssons ord "skandalbetonad linje" genom att avtrycka handlingar där misshandel, försvinnningar, äktenskapsbrott och fylleri avlöste varandra. Detta var endast ett led i den exarcerande debattjournalistik som den nya förordningen födde, bl.a. av den anledningen att tryckfrihets- och offentlighetensprincipen saknade traditioner i det svenska samhället. Redan våren 1767, endast tre månader efter förordningens stadfästelse, utfärdades som nämnts det s.k. munkorgs-plakatet av den 2 mars 1767, en konungslig kungörelse som varnade för bl.a. "mörka utlåtelse och illvillig tadel öfver hwad som på riksdagar blifwit afhandlat". Denna munkorg mot "godtycket" initierades denna gång av mössorna och riktade sig givetvis mot hattarna och deras publicister och språkrör, bl.a. C. C. Gjörwell. I anslutning härtill förbjöds också tryckning av rådsprotokoll i, som det hette, angelägna riksvårdande mål.⁵⁵

Ett resultat av den nyvunna tryckfriheten var alltså tillkomsten av en ny form av kommersiell nyhetspress med *Dagligt Allehanda* som främsta exempel. Konceptet var enkelt, tidningen utgavs varje vardag, sex gånger i veckan,

december 1768. Se även Oscarsson, 'Med tryckfrihet som tidig tradition', s. 150-151 samt Claes-Göran Holmberg, Ingemar Oscarsson, Per Rydén, *En svensk presshistoria* (Stockholm 1983), s. 28-29.

⁵⁴ *Dagligt Allehanda* 11.7.1771.

⁵⁵ Oscarsson, 'Med tryckfrihet som tidig tradition', s. 148-149; Åhlen, s. 105.

innehållet blev fylligare med mestadels fyrsidiga nummer jämte ofta återkommande bilagor och därtill anslöt sig en satsning på nyhetsmaterialet innehållande både riks- och lokalnyheter. Redan i tidningens första nummer av den 20 oktober 1767 meddelar utgivarna att det nya bladets ändamål är "...at äga mera och oftare tilfälle än enkla Wekobladets inskränkta rum kan tillåta; at meddela det allmänna flera nyttiga underrättelser, i synnerhet i Politie-Oeconomic- och Handels-rörelse mål, så at man äfwen härutinnan tilförser sig något hvars bidragande."⁵⁶

Dagligt Allehanda utvidgade småningom sitt innehåll genom att fr.o.m. oktober 1768 även börja förmedla utrikesnyheter från europeiska storstäder (London, Wien, Rom, Nizza, Paris, Berlin, Warszawa osv.). "Tyska Posten" var en stående rubrik med nyheter från Central- och Sydeuropa. Därmed utmanade man på allvar den officiella tidningens monopol på utrikesnyheter. Det ställningstagande materialet, t.ex. i fråga om tryckfriheten, var däremot ringa, men ibland träffar man på något mera anmärkningsvärt i *Dagligt Allehandas* spalter som t.ex. den 17 november 1770 i form av en insändare, "Bref från en Wän i Finland til en Wän i Stockholm" angående skriv- och tryckfrihetsförordningens förträfflighet, varvid dock brevskrivaren kritiserade dess utnyttjande och ansåg att tryckfriheten mera borde användas för att befordra allmän upplysning i riket i stället för politiserande. Man kan anta att denna inställning motsvarade tidningens egen.⁵⁷

Den nya kommersiella tidningspressen med huvudstadstidningarna *Dagligt Allehanda* och *Almänna Tidningar* som främsta företrädare, utvecklades allt mera i riktning mot nyhetsblad. Innehållet i dessa tidningar var förvånansvärt fylligt med välredigerade nyhetsavdelningar bestående av både ut- och inrikesnyheter under olika rubriker som "Stats-Nyheter", "Handels-Nyheter" eller "Märkwärdigt Inländskt Nytt" m.m. Därtill ingick kultur- och debattartiklar, insändare samt allehanda officiellt och halvofficiellt material i form av kungörelser, utdrag ur domstolsprotokoll, predikolistor, förteckningar över döda i stadens församlingar, namnen på till staden anlända rese- närer, namn på vigda, befordrade och häktade, skeppslistor, personer som utfatt resepass, auktionsmeddelanden, torgpriser osv. Den dagliga utgivning-

⁵⁶ Oscarsson, 'Med tryckfrihet som tidig tradition', s. 147; *Allehanda* 20.10.1767; *Dagligt Allehanda* 25.11.1767.

⁵⁷ *Dagligt Allehanda* 22.10.1768; *Dagligt Allehanda* 17.11.1770.

en⁵⁸ medförde också att dessa tidningar innehöll en förhållandevis diger annonsavdelning med tyngdpunkt på det lokala, där stadens borgerskap och övriga invånare medelst s.k. småannonser kunde sälja och köpa varor, hyra lägenheter eller annonsera efter tjänstefolk, bortsprungna djur, avlöpta lärlingar, försvunna barn, stulna, upphittade eller borttappade föremål etc.⁵⁹ Härvid förekom många kuriosa notiser, som när två svarta hästar befunnits herrelösa, då skepparen tappat bort namnet på kommissionären, eller då en förgylld familjekanna som tillhört biskop Joh. Gezelius med dennes namn och årtal ingraverade, avsågs att uppsmältas ifall ingen av arvingarna var villig att inlösa densamma.⁶⁰

Riksdagarna i Norrköping 1769–70 och i Stockholm 1771–72 verkade ävenledes stimulerade på den politiska debatten i Sverige, och de var föremål för en ganska täckande rapportering från de nya nyhetstidningarnas sida, inte minst *Dagligt Allehanda*. På förstnämnda riksdag återtog hattarna makten, medan mössorna igen var ledande på följande riksdag. Under riksdagen 1769–70 gick debattens vågor höga, mössornas språkrör *Philolalus* och *Uplysning för Swenska Folket* gick åt hattorganen, främst Gjörwells *Den Politiske Aristarchus*.⁶¹ I *Dagligt Allehanda* återgavs riksdagsnyheter samt avtrycktes beslut, yttranden och andragen m.m. Ibland tog kritiken lyrisk form som när en insändare föregade sig över riksdagens brännvinsförbud:

⁵⁸ *Dagligt Allehanda* och *Almänna Tidningar* utkom dagligen, d.ä. med sex nummer i veckan, medan *Stockholms Weckoblad* utkom en gång i veckan. Den första sjudagarstidningen i Norden såg dagens ljus först ett hundra år senare, 1871, genom *Helsingfors Dagblads* försorg. Priset för en helårsprenumeration på *Dagligt Allehanda* var 1768 18 daler kopparmynt mot 9 daler för *Weckobladet*. Se *Stockholms Weckoblad* 19.12.1767. Hembärning till abonnenterna mot betalning förekom i en del fall, t.ex. i Stockholm där *Stockholms Weckoblad* införde ett system med hembärning redan 1749. Det var då vanligtvis fråga om att någon person till tryckeriet anmälde sitt intresse att handha denna uppgift, varefter en annons infördes i tidningen och hugade prenumeranter kunde bli betjänade på detta sätt. T.ex. i *Dagligt Allehanda* 21.1.1771 var följande annons införd: "Därest någon af de å Norrmalm boende Herrar Handelsmän, Källarmästare och Caffé-Kokare, til lindring för sit folk skulle åstunda, at blifwa betjänte innewarande år, med lämnande af *Dagligt Allehanda*, *Post- och Inrikes-Tidningar*, samt *Weckobladet*, med mera nytt, ärhjuder sig en, at genast efter desse Pappers utkommande dem emot ganska liten wedergällning, i hwarje Hus de begäres aflämnä; underrättelse om denne Person fås i Kongl. Tryckeri-Boden."

⁵⁹ Oscarsson, 'Med tryckfrihet som tidig tradition', s. 146–147. Se t.ex. *Dagligt Allehanda* 9.11.1771 eller *Stockholms Weckoblad* 1.9.1770 och 9.3.1771.

⁶⁰ *Dagligt Allehanda* 7.6.1771 och 14.6.1771.

⁶¹ Oscarsson, 'Med tryckfrihet som tidig tradition', s. 150–153.

Så skal nu förbjudas alt Bränwin igen,
 Jag ynkar den fattiga strupen
 Som plötsligt skal mista en gammal god wän;
 Jag menar den årliga Supen (osv.)

Ett tecken på det ökade intresset för tidningen var även det faktum att flersidiga, t.o.m. åttasidiga nummer blev allt vanligare under höstens lopp 1769, när de tidigare ofta hade omfattat endast två sidor.⁶²

Tidningar Utgifne af et Sällskap i Åbo var alltså ett av de få nytillskotten bland rikets landsortstidningar under frihetstidens sex sista år (1766–1772), då också tryckfriheten rådde, och tidningen förtjänar därför att uppmärksammas. I företalet till tidningens första nummer, som utsändes den 15 januari 1771, fastslår redaktören, docent Henrik Gabriel Porthan tidningens innehållsmässiga linje sålunda: ”Genom omväxling af ämnen, skole wi beflika oss, at så mycket våra trånga gränсор nu i början tillåta, alltid lämpa oss efter flere Läsares smak. Den uplysta Allmänhetens omdöme skole wi med nöje lyda. Som wi i synnerhet skrifwe för våre Landsmän, så wänte wi förnämligast deras biträde och benägenhet; deras gagn och ro är vårt ändamål, och deras bifall wår yppersta belöning.” *Åbo Tidningar* var alltså närmast en akademisk, vittretidskrift med historiska, ofta lokalhistoriska artiklar, biografier och framför allt urkundspublikationer. Tidningen fokuserade därvid på den östra riksdelens historia och geografi. Dessutom innehöll den en hel del poesi, bl.a. dikter av Johan Henrik Kellgren. Men *Åbo Tidningar*, som utkom i litet, s.k. bokformat (oktav), fyllde just inte de kriterier vi i dag ställer på en tidning: aktualitet, universalitet, periodicitet-kontinuitet och publicitet, och innehöll t.ex. rätt sällan nyheter trots att detta efter 1766 alltså varit möjligt.⁶³

Därför är det också paradoxalt att den första finskspråkiga tidningen i Finland, den av kyrkoherden i Virmo Anders Lizelius utgivna *Suomenkieliset Tieto-Sanomati*⁶⁴ som visserligen utkom först år 1776, då censuren åter skärpts

⁶² *Dagligt Allehanda* 16.8.1769. Se t.ex. *Dagligt Allehanda* n:o 211 av den 20.9.1769.

⁶³ *Tidningar Utgifne af et Sällskap i Åbo* n:o 1/15.1.1771, Här öfwerlämnas Allmänheten...; Tommila, s. 51–52; Ikonen, s. 15–17; *Tidningar Utgifne af et Sällskap i Åbo* 15.1.1771.

⁶⁴ Formatet var detsamma som *Åbo Tidningars*, ty bägge trycktes på J. C. Frenckells tryckeri i Åbo med samma tryckpress.

genom 1774 års förordning, faktiskt uppfyllde t.ex. kravet på aktualitet genom att den innehöll både utrikes- och inrikesnyheter. Att Lizelius kunde publicera nyheter (under rubriken "Uusia Sanomita", Nya Meddelanden) i sin finskspråkiga tidning berodde förmodligen på att censorn förstod att dess finskspråkiga läsarkår inte kunde läsa svenskspråkiga tidningar. Redan i det allra första numret återgav tidningen nyheter från amerikanska frihetskriget, från spanjorernas angrepp mot nordafrikanska kusten och från turkarnas krig mot perserna m.m.⁶⁵

Utveckling hade även andra positiva följder för den svenska tidningspressen. Upplagorna steg småningom, men var fortfarande förhållandevis små,

⁶⁵ Tommila, s. 54–58; *Suomenkieliset Tieto-Sanommat Tammi-kuussa Wuonna 1776*. Tidningens livslängd blev dock kort, den upphörde med utgången av år 1776.

varierande mellan 100 och 1000 exemplar.⁶⁶ Men spridningen intensifierades och de enskilda numren nådde betydligt flere läsare än tidigare i takt med att innehållet blev intressantare.⁶⁷ Tidningen lästes inte bara av primärläsaren, dvs. prenumeranten och dennes familj. Också vänner, släktingar, bekanta och tjänstefolk tog del av innehållet i den mån de var litterata. Därtill spreds tidningarna på krogar och kaffehus. Då t.ex. ett nytt kaffehus i november 1770 öppnades i assessor Urlanders gård vid Riddarhustorget i Stockholm tillhandhölls en rad svenska och utländska tidningar för kunderna: "Utom Swänska Post- och Inrikes Tidningarne, Lärda och Allmänna Tidningarne, Dagligt Allehanda, Års-Trycket i Kongl. Tryckeriet och åtskillige andre Skrifter, hålles äfwen derstädes: Danska Tidningarne från Köpenhamn,⁶⁸ Amsterdamska, Fransyska Gazetten, Hamburgska Correspondenten och Altenaiske Mercurius,⁶⁹ som härmed till efterrättelse kundgiöres."⁷⁰

Inskränkningarna i tryckfriheten under Gustav III

Gustav III:s statsvälvning och den nya författningen av den 21 augusti 1772 innebar att samtliga grundlagar stiftade efter 1680 upphörde att gälla fr.o.m. detta datum. Samtidigt betydde det en återgång till en auktoritär pressideologi i Sverige. Tidningspressen rapporterade om händelserna och snart kunde rikets invånare ta del av konungens uttalanden efter omvälvningen, bl.a. kungörelsen av den 19 augusti och hans försäkran samt tal till rikens ständer den 21 augusti. Redan den 24 augusti förtäljde Kongl. Tryckeriet i en annons i *Stockholms Weckoblad* att samtliga förenämnda redan utkommit i tryck.⁷¹

Det rådde omedelbart efter statskuppen en viss osäkerhet och olika tolkningar om huruvida också 1766 års presslagstiftning upphört gälla. Den 24 augusti 1772 utfärdades i alla fall ett explicit förbud i form av "Kongl. Maj:ts

⁶⁶ För landsortspressen varierar upplagesiffrorna mellan 600 ex. (*Linköpings-Bladet* 1795) och 100–150 ex. (bl.a. *Nyköpings Weckoblad* och *Fahlu Weckoblad* i slutet av 1780-talet). Oscarsson, Svensk landsortspress 1732–1809, s. 36–37.

⁶⁷ Magnus Nyman anger en spridningssiffra på ca 30 000 ex. i veckan ("lägt räknat") för tidningar av nyhetskaraktär i Stockholm ca 1780. Tio år tidigare, år 1770, bör siffran ha varit något, men inte avsevärt lägre, då ju både *Dagligt Allehanda* och *Allmänna Tidningar* utkom sex dagar i veckan. Därtill förekom tidningar med lägre utgivningsfrekvens, som *Posttidningen*, *Inrikes Tidningar* och *Stockholms Weckoblad*. Nyman, s. 38.

⁶⁸ Synbarligen avses *Kiöbenhavnske Efterretninger om lærde Sager*.

⁶⁹ Altonaiske Mercurius, dvs. *Altonaer Merkur*.

⁷⁰ *Dagligt Allehanda* 20.11.1770; Holmberg, Oscarsson, Rydén, s. 28–29.

⁷¹ *Stockholms Wecko-Blad* 24.8.1772

Kungörelse och Warning...” att i vare sig tal eller skrift ”inblanda smädliga tilwitelser” mot frihetstidens politiska partiväsande.⁷² Gjörwell ansåg visserligen i *Almänna Tidningar* att ifrågavarande kungörelse endast riktade sig mot missbruk och inte mot tryckfriheten som sådan.⁷³ Men just en artikel infördes i *Almänna Tidningar* knappt en månad senare, som ledde till tryckfrihetsåtal mot Gjörwell, aktualiserade frågan om tryckfriheten fortfarande var i kraft.⁷⁴ I samband med ärendets behandling vid hovrätten vägrade dessutom Svea Hovrätt i februari 1774 att låta Gjörwell ta del av protokollet, vilket stred mot offentlighetsprincipen i 1766 års förordning.⁷⁵ Efter en förfrågan från Svea Hovrätt framlade kungen slutligen den 26 april 1774 en ny ”tryckfrihetsförordning”, rubricerad ”Kongl. Maj:ts Förnyade Förordning och Påbud, angående Skrif- och Tryckfriheten”, vilken omfattade 14 paragrafer och innebar en skärpning av de liberala bestämmelserna från 1766.⁷⁶

I ingressen sägs explicit att den förra tryckfrihetsförordningen genom 1772 års regeringsform ”...derigenom förlorat sin förra kraft”, men att konungen ”...härmed welat å nyo upplifwa denna Tryckfrihets Förordning”, visserligen med inskränkningar på flera punkter.⁷⁷ Enligt den nya förordningen åtnjöt tryckfriheten inte längre grundlags helgd, men kungen fann ”på det Wäre trogne undersåtare framgent måge om denna utstakade Skrif- och Tryckfrihets oswikeliga bestånd äga all fullkomlig trygghet” för gott att förklara, ”det ingen, eho han wara må, wid Wår Konungsliga onåde, skal sig understå, någon den ringaste förtydning eller inskränkning af detta Wårt nådiga förordnande tillstyrka, mindre at af egen myndighet til en sådan inskränkning i mer eller mindre måtto göra försök.”⁷⁸

⁷² *Utdrag Utur alle ifrån den 19 Augusti 1772 utkomne Publique handlingar, Placater, Förordningar, Resolutioner Och Publicationer som Rikens Styrsel samt inwärtas Hushållning och Förfatningar i gemen, jemwäl ock Stockholms Stad i synnerhet angå. Tionde Delen til 1776 års slut.* Stockholm 1781, s. 26–27.

⁷³ *Almänna Tidningar* 29.8.1772.

⁷⁴ *Almänna Tidningar* 21.9.1772. I artikeln skämtades om hur det ryska sändebudet i Stockholm, greve Osterman firat kungens kröning. Se t.ex. Åhlén, s. 114.

⁷⁵ Ifrågavarande protokoll från hovrättens sammanträde den 21 februari 1774 publicerades senare i tidningen *Hwad Nytt? Hwad Nytt?* 3.7.1774.

⁷⁶ Kongl. Maj:ts Förnyade Förordning och Påbud, angående Skrif- och Tryckfriheten 26.4.1774. Avtryckt i *Utdrag Utur alla ifrån den 19 Augusti 1772 utkomne Publique handlingar... Tionde Delen til 1776 års slut*, s. 288–295. Se även t.ex. Åhlén, s. 115–117 och von Vegesack, s. 73–74.

⁷⁷ Kongl. Maj:ts Förnyade Förordning och Påbud...26.4.1774, s. 288–289.

⁷⁸ Kongl. Maj:ts Förnyade Förordning och Påbud...26.4.1774, § 13, s. 294–295.

Den nya förordningen verkade också dämpande på samhällsdebatten emedan den i § 2 påbjöd att skriva eller låta trycka något som stred mot grundlagarna eller innebar kritik mot Rikets Majestät. Detta kunde, som von Vegesack påpekar, nu innebära dödsstraff för den ansvarige mot tidigare böter. Generellt sätt var auktor, författaren ansvarig och hans namn skulle av boktryckaren utsättas på titelbladet. Om författaren önskade vara anonym skulle i varje fall boktryckarens namn samt tryckort och tryckår utsättas. Men för brott mot ovannämnda § 2 stadgades i § 4 att både boktryckare och auktor var lika ansvariga, men med följande väsentliga tillägg: "Och åligger det Boktryckaren, när han derom behörigen warder frågad, upgifwa Auctorens namn." Sälunda hade också rätten till anonymitet i det närmaste gjorts illusorisk. Medborgarnas rätt att kritisera t.ex. lagar och författningar i gemen begränsades till att gälla dem "som redan faststälte äro". Passusen "och hädanefter stadgade varde" i 1766 års förordning hade därmed strukits, vilket hindrade kritik mot kungens egen lagstiftning.⁷⁹

1774 års förordning inskränkte också den utrikespolitiska diskussionen genom att man dels i § 5 bortlämnat den tidigare rätten av skriva om Sveriges förbindelser med främmande makter, dels i § 6 bestämt att kanslikollegiums protokoll i utrikesärenden skulle hemligstämplas och därmed vara belagda med tryckförbud. Ytterligare innehöll § 4 stadgandet att "smådeliga utlåtelse om Krönta Hufwuden, deras närmaste Bundsförwanter och samtida Regerande Magter, eller om deras Nationer och Stater..." likaledes var förbjudna. För att försäkra sig om regeringsmaktens fullständiga kontroll av det skrivna och tryckta ordet inbegrep förbudet även fortfarande i enlighet med kungörelsen av den 24 augusti 1772 allt "otienligt, bittert, förkleningt och missfirmande skriftsätt, hwilket så wäl kränker anständigheten och goda seder, som upväcker fiendskap och hat Medborgare emellan"⁸⁰. Med von Vegesacks ord gav bestämmelsen "utrymme för stort godtycke".⁸¹

Också den andra dimensionen av tryckfriheten, nämligen offentligheten, beskars på några punkter i 1774 års förordning. Tryckning av rådsprotokollen skulle bedömas in casu: "...wele Wi Oss särskilt hwarje gång i nåder utlä-

⁷⁹ Kongl. Maj:ts Förnyade Förordning och Påbud...26.4.1774, §§ 2-5, s. 289-291; Åhlén, s. 116.

⁸⁰ Kongl. Maj:ts Förnyade Förordning och Påbud...26.4.1774, §§ 4-6, 12, s. 289-292, 294; Åhlén, s. 116-117.

⁸¹ von Vegesack, s. 74

ta." Om protokollen rörande utrikesfrågor har ovan redan varit tal. Sammanfattningsvis kan fastslås att hela tryckfriheten var illusorisk, trots alla konungens försäkringar, i så måtto att den i sista hand var utlämnad åt hans eget personliga godtycke. Känt är ju att Gustav III lät sända ett till franska översatt exemplar av sin tryckfrihetsförordning till Voltaire tillsammans med ett personligt brev där han prisade den svenska tryckfriheten.⁸²

Under 1770- och 1780-talet skärptes sedan successivt presslagstiftningen och tryckfriheten inskränktes, från 1777 då tryckfrihetsärendena hänfördes till Kungl. Maj:t för avgörande till 1785 då privilegietyväng och ett indragningssystem infördes. Boktryckarens rätt att utge periodiska skrifter var alltså beroende av hans privilegier, och i fall de indrogs så betydde det även slutet för tidningen eller tidskriften. Boktryckarna gjordes småningom ensamt ansvariga vid tryckfrihetsmål, förutom vid högmålsbrott, dvs. högförräderi och majestätsbrott, då både tryckaren och författaren av ifrågasvarande tryckalster var ansvariga. Däremot förblev rätten att publicera offentliga handlingar i stor utsträckning intakt, och faktum är att trots alla de restriktioner på tryckfrihetens område som införts 1772–1786 vann offentlighetsprincipen en stor seger i Sverige år 1786 då tre stånd (adeln, borgarståndet och bönderna) beslöt utge sina protokoll i tryck.⁸³

På många sätt fick ändå den korta tiden av tryckfrihet åren 1766–1774 betydelse för den svenska tidningspressen och dess utveckling. Perioden innebar dels en kvantitativ tillväxt, visserligen närmast koncentrerad till huvudstaden, dels uppkomsten av nya privatägda, kommersiella nyhetstidningar med ett aktuellt innehåll vilka kunde ifrågasätta *Posttidningens* monopol på utrikesnyheter. Pressens innehåll breddades också genom offentlighetsprincipens förverkligande i form av publicering av allehanda offentliga handlingar. Man kan tryggt påstå att 1766 års liberala tryckfrihetsförordning utövade ett starkt inflytande på den svenska tryckfriheten även efter år 1774, då Gustav III utfärdade sin nya förordning om "tryckfrihet". Trots alla de inskränkningar och restriktioner som infördes existerade under hela den gustavianska tiden en viss tryckfrihet, vilken t.o.m. kan sägas ha varit betydligt större än t.ex. det nämnda förslaget under 1760–62 års riksdag, återuppväckt

⁸² Kongl. Maj:ts Förnyade Förordning och Påbud...26.4.1774, § 8, s. 293; Åhlén, s. 116–117. Gustav III:s syften med 1774 års tryckfrihetsförordning har grundligt utretts av Stig Boberg. Se Boberg, s. 34–74.

⁸³ Boberg, s. 75–76, 110, 216–219, 237–242.

av Anders Schönberg vid följande ständermöte. Inte heller förmådde det kungliga enväldet förhindra den svenska tidningspressens fortsatta utveckling. Den hårdnande konkurrensen på tidningsmarknaden genom tillkomsten av nya nyhetsorgan, såsom *Stockholms Posten* år 1778, ledde till att dagspressens kvalitet förbättrades. Också andra innovationer såg dagens ljus, t.ex. i fråga om formatet, där *Stockholms Weckoblad* som första svenska dagstidning övergick till folioformat år 1774.⁸⁴ Likaså fortgick också landsortspressens expansion till bl.a. Karlstad (1774), Vänersborg (1775), Örebro (1777), Jönköping (1778), Gävle (1783), Falun (1786), Kalmar (1788) m.fl. orter. Dock dröjde det ända till 1790-talet förrän tidningsbeståndet nådde samma storlek som kring år 1770, trots att det på 1780-talet startades 62 nya tidningsföretag i riket, varav 46 i huvudstaden Stockholm.⁸⁵

⁸⁴ O s c a r s s o n, 'Med tryckfrihet som tidig tradition', s. 145.

⁸⁵ Detta enligt uträkningar i *Den svenska pressens historia 1*, se O s c a r s s o n, 'Med tryckfrihet som tidig tradition', s. 207.

FORSKARPROFILEN

Nils Erik Villstrand

Våren 2000 tillträdde Nils Erik Villstrand tjänsten som professor i nordisk historia vid Åbo Akademi. Därmed sällade han sig till raden av de prominenta finlandssvenska historiker som varit innehavare av denna lärostol. Att Villstrand blev professor i Åbo föll sig sist och slutligen ganska naturligt; historiska institutionen i Humanistikum är hans "heminstitution", där han inledde sina studier för professor Oscar Nikula och senare sin forskarutbildning under professor Sune Jungars handledning.

På frågan om varför den unge studenten från Jakobstads samlyceum år 1973 valde att börja studera just ämnet historia svarar professor Villstrand att det "bara blev så", men att han redan från allra första början kände att just detta var hans gebit. Kanske har den andligt och intellektuellt stimulerande miljön i hemsöcken Purmo – där kyrkligt och frikyrkligt samexisterade – som fostrat också andra historiker, medverkat till en fallenhet för humanistiskt studium. Två starka sanningar möttes och bröts mot varandra och kanske just detta har utgjort en god grogrund för "taredapåare". "Alla historiker utforskar i någon mening sig själva, så visst finns det en koppling mellan min bakgrund i en österbottnisk småbrukarmiljö och det underifrånperspektiv som jag gärna anlägger på historien", medger Villstrand. Ångrat sig har han aldrig gjort, utan tvärtom har han njutit av det konkreta specialkunnandet, t.ex. förmågan att läsa och tolka en 300–400 gammal handskriven text.

"Men att jag skulle bli forskare var ingalunda en självklarhet", förtydligar Villstrand. Lärarbanan fanns länge med som en reservoption, men småningom gick det, bl.a. efter diverse lärarvikariat, upp för honom att detta kanske inte var vad han önskade göra hela sitt liv. Under några av 1970-talets somrar arbetade han även vid landsarkivet i Vasa, vilket år 1980 resulterade i en arkivvårdsexamen, som senare visat sig mycket användbar.

Den fasta punkten har dock varit historiska institutionen vid Åbo Akademi. Avgörande för Villstrands framtida karriär efter avlagd fil.kand.-examen blev stödet från hans lärare, professor Jungar och assistenten Rainer Fagerlund, "att någon trodde på mig och tyckte att jag var värd att satsa på". Villstrand kom således i åtnjutande av de sedvanliga formerna av forskarfinansiering på den tiden, främst kortare assistentvikariat och stipendier. Med hjälp av dessa framlade han 1984 en licentiatavhandling i historia under rubriken

"Båtsmanshållet som tillämpat system inom den svenska örlogsflottan 1632–1634".

Det som slutligen cementerade Villstrands forskaridentitet var utnämningen till forskare vid Svenska litteratursällskapet i Finland och dess nämnd för historieforskning, vars forskare även fungerar som nämndens sekreterare. Detta betydde full finansiering för fyra år framåt och gav även viktiga kontakter till den akademiska miljön i Helsingfors och historikerna vid universitetet därstädes. I nämnden satt förutom de tre innehavarna av svenskspråkiga professorer i historia, Max Engman, Sune Jungar och Matti Klinge, också en äldre generation professorer, bl.a. Patrik Bruun, Jarl Gallén och Sven-Erik Åström. "I början kände man sig nog liten inför de äldre herrarna", säger Villstrand, "men snart blev man bekant och kunde diskutera med dem på jämställd för". Gallén drog som bekant sin egen gräns mellan historia och "kvalificerad journalistik" vid 1521, men han var beredd att göra ett undantag för militärhistoria, så detta med båtsmän dög riktigt bra. Det var med andra ord en förträfflig mötesplattform för en ung historieforskare. I tjänsteuppgifterna ingick också att ordna seminariet "Kustbygd och centralmakt 1560–1721" i Sastmola och av texterna redigera en bok med samma namn. Boken utkom i Svenska litteratursällskapets skriftserie 1987. En annan viktig uppgift var de lokalhistoriska arkiven i Svenskfinland och deras uppordnande, en pionjäruppgift som av nämndens forskare krävde en hel del uppgifter, bl.a. som kringresande kolportör.

Under dessa år ökade även de nordiska kontakterna, som Villstrand odlat sedan slutet av 1970-talet då han via en s.k. nordisk forskarkurs i Trondheim

landade som rapportör vid Nordiska historikermötet i Jyväskylä sommaren 1980. Senare kom han i kontakt med det nordiska maktstatsprojektet under professorerna Sven A. Nilssons och Erlig Ladewig Petersens ledning. Sedan dess har serien av deltagande i nordiska historikermöten hållits intakt. Det nordiska projektet möjliggjorde även en fortsatt satsning på avhandlingsarbetet, vilket år 1992 ledde till att Villstrand framlade sin doktorsavhandling *Anpassning eller protest. Lokalsamhället inför utskrivningarna av fotfolk till den svenska krigsmakten 1620–1679*. "Genom det nordiska projektet och senare nordiska nätverk har jag kunnat sätta in mina forskningsresultat i större sammanhang och blivit mera teoretiskt medveten", fastslår professor Villstrand. Som ett resultat av framgångarna i sin forskning erbjöds han uppgiften att tillsammans med Rainer Fagerlund och Kurt Jern medverka i den andra delen av Schildts *Finlands Historia*, som utkom år 1993. Villstrand betonar nyttan för en historiker av att skriva en syntes över den period man forskat i, och säger sig vara "barnsligt förtjust" över att boken även upptagits bland kursfördringarna i historia vid våra universitet.

Nils Erik Villstrand är en mångsidig person med ett förflutet som både arkivchef och museidirektör. Efter disputationen följde tre år som arkivchef vid Svenska litteratursällskapet i Finland, ursprungligen som chef för folkkulturarkivet i Sörnäs, men småningom basande för sällskapets hela arkivverksamhet. Det var en givande och rolig tid, men också mycket intensiva år i form av ett tungt kappsäcksliv, då hustrun Britt-Marie jobbade och bodde i Malax. Men historieforskaren lärde sig snart arkivjobbet, och t.ex. Bergöprojektet var mycket givande. Att tänka tvärvetenskapligt och lära känna traditionsvetarnas värld var samtidigt både lärorikt och intressant. Många gånger säger sig Villstrand ha ångrat att han inte själv studerat etnologi.

Men resan gick vidare. Tjänsten som arkivchef byttes 1996 ut mot en befattning som chef för Österbottens Museum, ett landskapsmuseum som samtidigt är både ett kulturhistoriskt och naturhistoriskt museum, men också ett konstmuseum för ett vidsträckt område från Sideby i söder till Kannus i norr. Museet har en av Finlands allra största konstsamlingar och fungerar som museiverkets förlängda arm i t.ex. byggnadsskyddsfrågor. Tiden som museichef gav en ökad självkänsla, en insikt om värdet av mottot "learning by doing". Minnesvärd var den stora utställningen "Blod på drivan" kring händelserna 1917–18, vilken trots sin nyanserade utgångspunkt fick mycken respons, mest positiv, men också viss negativ kritik. Åren som museichef 1996–2000 förstärkte Villstrands intresse för det egna landskapets, Österbottens historia, som ytterligare fördjupats genom arbetet med Purmo och Esse socknars historia. Den förra *Leva fattig – dö rik. Purmo kommuns historia 1868–1976* med Nils Erik Villstrand som en av fyra författare utkom i fjol och den senare är under arbete. Boken *Landet annorlunda: uppsatser om Österbottens historia*, utgiven av Svensk-Österbottniska samfundet detta år, behandlar det egna landskapets historia, och utgör det senaste tillskottet i hans produktion med österbottnisk inriktning.

En förankring i såväl arkiv- som musievärlden har Villstrand kvar som ledamot av arkivverkets direktion och som medlem av Finlands musieförbunds styrelse. Och han hoppas att ABM-tänkandet (arkiv, bibliotek och museer), som blivit viktigt i en del europeiska länder med digitaliseringen av samlingar som en drivkraft, skulle kunna få genomslagskraft även i Finland. Det ligger mycket visdom i att se dem som en helhet, närmare bestämt som "minnesorganisationer", framhåller professor Villstrand.

Under åren som arkiv- och museichef strävade Villstrand städse efter att hålla liv i sin forskning, och när professuren i Nordens historia blev ledig efter Sune Jungar hösten 1999 sökte han den, som han själv säger, utan större förväntningar; "ett tillkortakommande skulle inte ha medfört någon katastrof för mig" försäkrar han emellertid. Men han fick tjänsten i hård konkurrens och kan i dag blicka tillbaka på en intensiv två och ett halvt års period som innehåller många uppgifter: professor, forskare inom ett av honom själv lett Finlands Akademi-projekt samt posten som koordinator för hela forskningsprogrammet "Svenskt i Finland – finskt i Sverige", varuti hans eget projekt "Delar i dialog – Integrativa och desintegrativa krafter och processer i Sverige och Finland (1720–1860)" ingår tillsammans med sexton andra projekt.

Att vara professor vid en liten institution i en så ortvungen miljö som Humanistikum är tacksamt, säger professor Villstrand. Som historiker i Åbo befinner man sig mitt emellan Sverige och Finland, framhåller han, men tillägger att det samtidigt i dag är oerhört "tufft" att vara professor. Det innebär en ofta omänsklig arbetsbörda med undervisning på alla nivåer från introduktionskurser till forskarseminarier förenat med ett betungande resultatansvar som även inbegriper den egna forskningen. Men han skyndar sig att även betona det positiva i uppgiften, rollen som fostrare av en ny generation historiker och trygghandet av rimliga verksamhetsförutsättningar för de unga mäniskor vars håg står till forskarbanan. En viktig uppgift för institutionerna är att försörja de svenska skolorna i vårt land med duktiga historielärare, säger Villstrand, och framhåller att det finns få tjänster för utbildade historiker i universitetets närmiljö. Rekryteringen av de nya studenterna till Åbo sker i hela Svenskfinland, bara huvudstadsnejden utgör en vit fläck i detta sammanhang. Samtidigt är han noga med att betona vikten av goda relationer till de övriga historiska institutionerna i vårt land, där kontakterna till Jyväskylä på senare år blivit allt livligare. Men även samarbetet med den svenskspråkiga lärostolen i Helsingfors skall intensifieras, t.ex. genom det av Svenska kulturfondens Framtidsprojekt finansierade forsknings- och publikationsprojektet "Svenskt i Finland – en lång historia". Villstrand säger sig se fram emot detta och anser att det är bra att det finns två akademiska miljöer med historia i centrum som fungerar på svenska i Finland.

Professor Nils Erik Villstrand har mestadels sysslat med forskning kring tidigmodern tid, dvs. problem rörande 1500-, 1600- och 1700-talet. Närmast är det den s.k. maktstaten i stormaktstidens Sverige som intresserat den flitiga forskaren och de flesta av hans studier berör denna fråga. Från manskapsrek-

ryktering har perspektivet vidgats till att omfatta allmän militärhistoria samt även kommunikationen mellan överhet och undersåte, t.e.x. läs- och skrivkunnigheten på 1700-talet. Infallsvinkeln är ofta undersåten, som Villstrand ser som subjektet, och i fråga om läs- och skrivkunnighetens utveckling betonas han framför allt tillgänglighetsperspektivet och den politiska utgångspunkten. I fråga om militärhistorien framhåller Villstrand att den fått ett oförtjänt dåligt rykte, trots att det ingalunda enbart rör sig om s.k. krigshistoria. Militärhistorien kan med fördel undersökas även ur ett genusperspektiv, framhåller han. Bland aktuella projekt som Villstrand leder och som kommer att uppta hans tid under de närmaste åren finns projekten "Jernet och jorden. Agrar och industriell revolution som interaktiva processer i Finland 1850–1920" samt "Fredskriser i Finland. Statsmaktens och lokalsamhällets problemlösande aktiviteter i efterkrigstida situationer 1600–2000".

Villstrand har allt sedan ungdomsåren odlat vad han kallar den tredje uppgiften, att hålla föredrag och anföranden för allmänheten. Detta slags folkbildning i form av en levande dialog med blandade åhörargrupper ser han som mycket stimulerande. Han har i flera decennier "turnerat" bland medborgarinstituten och folkhögskolorna i Svensk-Finland, från Lovisa i östra Nyland, Kimito i Åboland till hemlandskapet Österbotten, där Korsholm, Vasa, Malax, Pedersöre m.fl. socknar fått besök av den värtalige och spirituella professorn. På en explicit ställd fråga vad *Historisk Tidskrift för Finland*, i vilken han länge medarbetat och i vars redaktionsråd han i flera år ingick, betytt för honom, svarar professor Villstrand att tidskriften behövs av två anledningar – dels för vår egen skull, dels så att vi kan torgföra den finländska historieforskningen för nordiska läsare.

I fråga om det finländska historikersamfundet och historieforskningen i vårt land tycker Nils Erik Villstrand att en globalisering även vunnit insteg hos oss, och framhåller att det i dag finns "en större öppenhet för impulser utifrån". Han konstaterar även belåtet att de tidigare skillnaderna mellan finsk- och svenskspråkiga historiker i synen på den svenska tiden i Finlands historia numera är borta, åtminstone bland dem som forskar i perioden. "Ruotsin vallan aika", det svenska väldets tid, har blivit "Ruotsin aika", "den svenska tiden". Historielärarna kommer kanske lunkande efter så småningom.

Villstrand framhåller att historien för honom framför allt är strukturer och processer. Den språkliga och kulturella vändingen har gett oss välkommen kunskap om vad folk hade mellan öronen, självbilder och världsbilder, men historien skall också fortsättningsvis handla om materiell kontext med en formativ kapacitet. Men samtidigt vill han därtill provocera av det postmoderna tänkandet i sina mer extrema varianter understryka att det finns bättre och sämre berättelser om det förflutna och historikernas uppgift är att försöka skapa en så god men på samma gång sann berättelse som möjligt. "Sanning" är ett krävande ord, men det bör gå att upprätthålla en skillnad mellan det rimliga och orimliga. Han anser således att en historiker inte får placera sitt ljus

under skäppan. "Visst är världen förvirrad och vi med den, men vi både kan och bör uttala oss om hur det var förr med en viss frimodighet!"

Själv vill den gode professorn inte placera in sig i en bestämd fälla eller tradition, men fastslår att han måhända kan betraktas som en alltför ensidig empiriker, en synd som han dock har gemensamt med de flesta historiker. Han trivs som rudan i det som brukar kallas "det empiriska träsket", men om det finns ett sådant träsk finns det också en "teoretisk öken". Och visst är det härligt varje gång någon genom att "pytsa" upp träskvatten får öken att slå ut i blom! Avslutningsvis påpekar Villstrand försynt att radikala relativistiska historietolkningar brukar tendera att ha en ganska kort livslängd.

Lars-Folke Landgrén

ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDE

Biblioteket på Åminne i Halikko katalogiserat

Åminne gods kom i Gustaf Mauritz Armfelts ägo efter hans moders död år 1803. Senare då greve Armfelt bodde och arbetade vid hovet i S:t Petersburg förvaltades gården av hans svägerska, friherrinnan Jeanette Armfelt, med benäget bistånd av bokföraren Johan Ljungdell d.y., som förde en intensiv korrespondens med sin husbonde. Greve Armfelt hade för avsikt att dra sig tillbaka till Åminne, och han deltog brevlades aktivt i inredningen av själva huvudbyggnaden. Från Sverige sändes böcker, porslin, glasvaror, tavlor och byster. Mot slutet av 1812 anlände de värdefulla bokskåpen. Från S:t Petersburg sändes möbler och ett fortepiano till det blåa förmaket. Liksom Armfelt själv förutsåg, blev allting inte färdigt under hans livstid. Sista gången besökte han Åminne sommaren 1813. Han hann aldrig bosätta sig där för gott, vilket han planerat att göra följande sommar. Under de följande åren beboddes gården av hans änka Hedvig Ulrika De la Gardie och troligen tidvis även av hans dotter Augusta, gift grevinnan Piper.

Gustaf Mauritz Armfelt ville göra boksamlingen på Åminne till ett vittert bibliotek. Till biblioteket skulle införskaffas konung Gustaf III:s arbeten, Johan Henrik Kellgrens, Carl Gustaf Leopolds, Gustav Philip Creutz och Axel Oxenstiernas samlade skrifter. Även Gustaf Fredrik Gyllenborg, Gudmund Göran Adlerbeth, Frans Michael Franzén, Carl Michael Bellman och Olof von Dalin skulle finnas representerade i boksamlingen. Den svenska historiens huvudverk ville Armfelt ha med; förutom Dalin skulle bland andra Sven Lagerbrings och Gustaf Abraham Silfverstolpes verk i ämnet inhandlas. Armfelt intresserade sig tydligt också för den modernare svenska skönlitteraturen, eftersom Tomas Thorild och Bengt Lidner figurerar i den "Upsats på de Svenska Böcker jag ville skaffa mig, till min Boksamling på Åminne" han författat kring 1810. Likaså ville baron Armfelt ha alla Svenska Akademiens handlingar samt Vetenskapsakademiens handlingar till hands. Av dessa hans önskemål kom dock endast en bråkdel att bli uppfyllda. Hans egen person finns i dag närvarande starkast genom de böcker som har direkt anknytning till hans egen personliga historia: hans egen bok *Précis de la campagne de Nor-*

vège I samt boken *Kurzer abriß der Russischen Geschichte zum Gebrauch der Jugend, von der errichtung der Monarchie oder dem Jahre 863 nach der christlichen Zeitrechnung* som är författad av hans trettonåriga dotter Augusta år 1799. I inledningen till denna korta beskrivning av Rysslands historia framkommer tydligt Armfelts stora förhoppningar på den ryska insatsen i de pågående oroligheterna i Europa. Dessutom finns i biblioteket protokollen från det Armfeltska målet. De äldsta kartorna verkar till stora delar härstamma från Gustaf Mauritz Armfelts tid. Han hade stora ambitioner för sin boksamling, men hann förverkliga endast en del av sina planer.

Då Gustaf Magnus Armfelt, Gustaf Mauritz äldste äkta son, gifte sig år 1819 övertog han godset. Han hade gjort ett gott parti; hans hustru var Louise Cuthbert-Brooke. Louise var född år 1801 och var trots att fadern dött då hon var liten rätt förmögen emedan hennes mor, Sarah Cuthbert, förvaltat arvet väl. Louise var förutom söt och förmögen även seriöst intresserad av ekonomiska frågor. Hon var engagerad i fårskötseln på gården, och hennes intressen avspeglas i de många böckerna gällande hushållning, trädgårdsodling och matlagning. Inte heller juridiken var henne främmande. Hon har bidragit med många böcker till biblioteket, bland annat *Bell's edition of English poets* i mycket vackert band. Hennes böcker uppfattades av henne själv som ett separat bibliotek, som endast delvis fanns på Åminne. Till biblioteket donerade hon ett ståtligt verk *Ceremonies et coutumes religieuses de tous les peuples du monde*. Verket är i tre band i folioformat med rikliga illustrationer som skildrar religiösa sedvänjor på olika håll i världen. Det består av flera delar som utkommit under 1720- och 1730-talen. Paret Armfelt-Cuthbert bodde på Åminne främst under sommarhalvåret. Övriga tider bodde de närmare huvudstaden, där maken lättare kunde sköta sin tjänst.

Efter Hedvig Ulrika De la Gardies död köptes gården av Louises moder Sarah Brooke-Klinckowström år 1833. Även Sarah Brooke-Klinckowströms böcker kom åtminstone delvis att integreras i herrgårdsbiblioteket. Efter hennes död år 1838 återtog paret Armfelt-Cuthbert godset, nu som fideikommiss. Senast nu började ett aktivt organiserande av biblioteket, vilket torde ha skett på Gustaf Magnus initiativ. År 1848 gifte sig deras son Gustaf Wilhelm Artur och installerade sig på Åminne. Han har inte efterlämnat många spår i biblioteket. Det är möjligt att biblioteket uppfattades som tillhörigt Louise ända till hennes död 1865 eftersom man även betalade henne en präktig hyra. Fideikommisset var ju i praktiken inrättat för hennes pengar.

Då Gustaf Wilhelm dog övertogs gården av hans son Gustaf, även kallad Gösta liksom sina förfäder Gustaf Mauritz och Gustaf Magnus. Denne Gösta lät emellertid göra ett eget exlibris med namnet Gösta Armfelt. Hans seriösa intresse för lantbruket avspeglas i bibliotekets mångsidiga urval av för tiden högmodern litteratur i ämnet. Hans yngre broder Carl Alexander Armfelts bibliotek var separat och är numera donerat till Nationalmuseets samlingar. Biblioteket har flyttats ett obestämt antal gånger, bland annat till Sverige under de senaste krigen, liksom även undan en renovering i mitten av förra seklet.

Bibliotekets sammansättning

Generellt är biblioteket representativt för sin tids herrgårdsliv. Inslaget av fransk litteratur är anmärkningsvärt. I denna kategori ingår såväl upplysningslitteratur av Voltaire och Buffon som ett stort urval av franska romaner. Även böcker på engelska, italienska, tyska och ryska förekommer. Den vittra litteraturen finns trots allt kanske inte med i så hög grad som Gustaf Mauritz Armfelt själv planerade, eftersom till exempel Svenska Akademiens handlingar saknas. Den religiösa litteraturen representeras förutom av de sedvanliga biblarna och psalmböckerna också av en samling predikningar av olika författare. Däremot saknas katekser, vanliga postillor och andaktsböcker nästan helt. Gustaf Magnus Armfelt närde ett stort intresse för resor, och en mångsidig samling reseskildringar, ibland med tillhörande kartor ingår i biblioteket.

Biblioteket innehåller närmare 2 300 titlar och över 4 000 band. Den äldsta boken, Schefferus *Laponia*, härstammar från 1678. Den har troligen kommit till biblioteket rätt sent, först under 1900-talet. Den näst äldsta boken har däremot en historia som är nära knuten till gården och dess ägare. Det är en fransk bibel som är tryckt i Amsterdam år 1687 och som är försedd med anteckningar från släkten Wennerstedt, dvs. Gustaf Mauritz Armfelts morfars släkt. Boken är mycket dekorativt inbunden i rött läder och troligen den bok enda ur hans faders boksamling som finns kvar. Två andra större biblar utan signum ingår i biblioteket. Den svenska bibeln, Karl XII:s bibel, härstammar från 1703 och är i gott skick. Den andra bibeln är tryckt av den berömde John Baskerville och är utomordentligt vacker. Den engelska bibeln har kommit till godset genom Gustaf Mauritz Armfelts svärdotter Louise Cuthbert-Brooke, vars släktanteckningar finns i bibeln. Bland böckerna finns även en psalmbok, som Gustaf Mauritz Armfelt köpt i Loka. En annan bok som troligen har en intressant historia, om än odokumenterad, är Wilhelm Tischbeins gravyrverk av lord Hamiltons samling av antika vaser. Lord Hamilton hörde till Armfelts umgänge under hans tid som minister i Neapel 1792–1794. Det är sannolikt att den omfattande gravyrsamlingen under den tiden kommit i Armfelts ägo. Verket finns emellertid inte upptaget i någon av de äldre katalogerna i biblioteket.

En av de böcker Gustaf Mauritz Armfelt själv skaffat till biblioteket är Carl Gustaf Leopolds samlade skrifter från sekelskiftet 1800. Boken innehåller en personlig dedikation från författaren i form av en diktad hyllning till Gustaf III:s dagar:

Till Generalen m.m Friherre Armfelt.
 Tag detta offer mot af denna kända handen
 Jag frambär det till Er, som, till sin vän, sin far,
 Man bär i glädjen fram den enda skänk man har,
 När frälst ur böljans gap, han möts igen på stranden
 Af Gustafs Tidehvarf ej allt har flyktat än,
 Och efter nio år af saknad och af smerta,

Det återstår ännu tre ämnen för mitt hjerta,
 Hans Son, – Hans Minne – och Hans Vän!
 L.

Under åren har flera kataloger upprättats över biblioteket. Troligen har ingen varit fullständig. Särskilt mycket har katalogerna varit i användning under den tid biblioteket växte som kraftigast, dvs. under Gustaf Magnus Armfelts tid. Under denna tid införlivades även en del av hans hustrus, den ovan nämnda Louise Brookes, böcker i Åminne bibliotek. Hon hämtade en del mycket förnämlig engelsk litteratur med sig till godset, men alla hennes böcker stannade inte kvar på Åminne, utan en stor del fördes också till familjens andra bostäder. Louise Brooke hade även en egen katalog över sina böcker, i denna katalog benämnd D. Det övriga av de äldsta katalogerna är tre inbunda böcker. Den äldsta av katalogerna är benämnd C, den yngsta A.

Alla böcker som nämns i dessa kataloger har inte med säkerhet kunnat identifierats bland böckerna i dag, men nog en övervägande majoritet (omkring 95 %). I den äldsta katalogen finns under trehundra titlar upptagna. Katalogen sträcker sig till slutet av 1820-talet. Katalogen har vit läderrygg och är den minsta till sitt format. Den saknar många sidor och är hastigt gjord. Intressant information innehåller listan "Livres achetés à Petersburg" som finns längre bak i katalogen. Denna lista är sannolikt gjord i början av 1820-talet. Katalog B upptar cirka 500 titlar, av vilka 481 är identifierade. Den sträcker sig till 1831 och bär titeln "Catalogue de Livres contenus dans la Bibliothèque d'Åminne". Denna katalog har i början textats omsorgsfullt, men kompletterats och korrigerats senare. Några titlar återkommer, vilket tyder på att det förflutit en längre tid mellan de olika arbetsetapperna. Katalog A är störst till sitt format och inbunden på samma sätt som många av bibliotekets böcker. På ryggen står texten "Bok Catalog". Den nyaste boken i katalogen är tryckt år 1833, vilket tyder på att den härstammar från 1830-talet. Katalogen innehåller över 700 titlar. Även under 1900-talet har ett antal katalogiseringsförsök skett.

I biblioteket förkommer ett antal olika exlibris-märken. Det vanligaste och till formatet största finns i 630 olika böcker (en del i flera band). Detta exlibris, med texten "Le Baron Gustaf Armfelt Bibliothéque d'Åminne", är det äldsta och har sannolikt varit i användning redan på 1820-talet, eventuellt tidigare. Det minsta Gustaf Armfelt-exlibriset är troligen det nyaste, och korresponderar till en viss grad med de böcker som i katalog A är senare inskrivna, (A). Dessa böcker härstammar till största delen från 1840-talet. Dessutom finns Louise Armfelt-Brookes exlibris i drygt hundra böcker, liksom hennes moders Sarah Brookes namnteckning, som dock ofta är bortskuren.

I biblioteket finns 18 böcker från första hälften av 1700-talet och 166 böcker från den senare delen av samma sekel. Majoriteten av böckerna härstammar från början av 1800-talet: 186 från 1800-talet, 234 från 1810-talet, 315 från 1820-talet och 266 från 1830-talet. Från senare delen av 1800-talet

finns närmast romaner och litteratur kring agronomi. Från mitten av seklet härstammar även inbunda årgångar av bl. a. *Helsingfors Morgonblad* och *Finlands Allmänna Tidningar*. Under 1900-talet har endast en del skönlitteratur samt forskningslitteratur kring godset och Armfeltarna tillkommit (133 titlar). 268 böcker saknar uppgifter om tryckår. Kartsamlingen som finns i biblioteket har medtagits i den nya katalogen endast i den mån kartorna förvaras i bokskåpen. Bland dessa kartor finns ett par handritade kartor och flera färgsatta kartblad och inbundna kartor över olika delar av världen.

Bibliotekskatalogen finns tillgänglig i tryckt form i Helsingfors universitetsbiblioteks specialläsesal, och som CD-rom på Kungliga biblioteket i Stockholm samt på Åbo Akademis bibliotek. Själva böckerna är för tillfället i slutet förvar i Riksarkivets utrymmen, medan karaktärsbyggnaden på Åminne genomgår en grundlig renovering under de närmaste åren.

Jessica Parland-von Essen

GRANSKNINGAR

Linköpings stad och dess speciella utveckling

Göran Tagesson, *Biskop och Stad – aspekter av urbanisering och sociala rum i medeltidens Linköping*. Lund studies in Medieval Archaeology 30, 476 s., 184 illustrationer, diagram och kartor. English Summary. Almqvist & Wiksell International, Stockholm 2002.

År 1976 startade man i Sverige en inventering som omfattade landets samtliga medeltida städer, *Den tidiga urbaniseringsprocessens konsekvenser för nutida planering*, förkortat *Medeltidsstadprojektet* (*The Medieval Town: Implications of Early Urbanization for Modern Planning*). Avsikten var att presentera den insamlade informationen på ett enhetligt sätt i form av publicerade rapporter. Fram till år 1990 hade man gått igenom omkring 70 städer, inräknat städerna i de delar av Sverige som under medeltiden hörde till Danmark. År 1980 startade projektet också i Finland med publikationen över Borgå år 1981, följd av Raumo (1983), Åbo (1986) och Nådendal (1988).

Bakom det svenska projektet låg Hans Andersson och Lars Redin, av vilka Andersson senare och fram till 2001 innehade professuren i medeltidsarkeologi vid Lunds universitet. Under hans tid har tyngdpunkten starkt legat på stadsarkeologi, medan hans föregångare Erik Cinthio var mera inriktad på kyrkoforskning. Under Anderssons ledning skrev Göran Tagesson sin doktorsavhandling *Biskop och Stad – aspekter av urbanisering och sociala rum i medeltidens Linköping* (*Bishop and town – aspects of urbanization and social space in medieval Linköping*). Avhandlingen granskades i maj 2002.

Bokens namn ger en träffande bild av innehållet. Det övergripande temat är två poler, biskopen i Linköping och staden Linköping i Östergötland. Arbetet begränsar sig emellertid inte till en enda stad och dess "berättelse", utan vill med denna stad som exempel även beskriva andra städer, i synnerhet biskopsstäderna i det medeltida Sverige. Förutom Linköping är dessa Skara, Uppsala, Strängnäs, Västerås, Växjö och Åbo. Författaren går utifrån litteraturen igenom det skriftliga och arkeologiska materialet för respektive stad inom ramen för temat. Det är emellertid självklart att dessa städer är i behov av egen grundlig forskning enligt de förträffliga riktlinjer som Tagesson skisserat upp.

Till en början beskriver doktoranden de teoretiska riktningar som varit viktiga med tanke på avhandlingen och gör upp med både *New Archaeology* och

efterföljaren *Postprocessual Archaeology* för att försiktigt ansluta sig till en riktning som går under namnet *Contextual Archaeology*. Författarens intresse riktar sig i synnerhet mot rummet i dess olika former och kommer också till att agerande är viktigare än beteende. Man kunde också tänka sig att de här termerna utgör ett par, två sidor av samma mynt: ens agerande förutsätter en annans beteende. Författaren ger kanske också en aningen snäv bild av utvecklingen inom svensk medeltidsstadforskning.

Doktorsavhandlingens frågeställning är klart utformad och har tre aspekter. Doktorandens avsikt är för det första att problematisera det medeltida samhällets sociala förhållanden och granska på vilket sätt dessa återspeglas i den fysiska verkligheten, t.ex. i rumsstrukturen och föremålsbeståndet. För det andra vill han diskutera kyrkans och stadens ekonomiska, sociala och ideologiska relationer med utgångspunkt i urbaniseringsprocessen och utvecklingen i synnerhet i domkyrkostäderna. För det tredje är avsikten att granska det empiriska materialet, dvs. staden Linköping, och jämföra detta med det medeltida Sveriges övriga städer med biskopssäten från 1000-talet till omkring 1700.

Bokens disposition är strängt analytisk i de kapitel som följer. Författaren börjar med att granska staden Linköpings forskningshistoria både ur historisk och arkeologisk synvinkel. Här hade en bra arkeologisk karta varit av nöden, eftersom författaren hänvisar till många viktiga utgrävningsplatser, vars läge i förhållande till staden inte framgår.

I huvudkapitel fyra går författaren igenom det historiska och arkeologiska material som rör staden. Behandlingen av olika källmaterial hålls strikt isär, vilket är en tacknämlig lösning. På så vis får också de som vill förringa arkeologins betydelse – idag en krympande skara – en uppfattning om arkeologins insatser för stadsforskningen.

En speciellt värdefull del av kapitlet är den kronologiska jämförelsen mellan keramikförekomster i Linköping, Vadstena, Söderköping och Norrköping. På så vis kan doktoranden precisera och bekräfta keramikronologin, som är av avgörande betydelse för stadsarkeologin. Intressant är även tanken att de vägar som gick igenom Linköping innan staden grundades åtminstone delvis skulle ha varit ytbelagda redan på 1200-talet. Detta skulle ha varit ett slags manifestation av den världsliga makten. Grunderna för dateringen är dock enligt min uppfattning inte tillräckliga, och tillsvidare måste man även räkna med möjligheten att vägarna belades först då staden grundades omkring år 1300.

Utgående från sin analys delar Tagesson in stadens historia på tre olika sätt i bokens olika avsnitt. En sådan uppläggning kunde väcka misstankar om att indelningarna kanske inte är relevanta. De fungerar emellertid som arbetsredskap på olika nivåer, och var och en av dem för fram olika facetter av stadens förflutna. Mest givande är säkert slutkapitlets indelning i fyra perioder, vilka enligt författaren representerar lika många bilder av staden Linköping. De tre första är biskopens civitas omkring 1000–1287, rådsstaden omkring

1287–1350 och residenstaden omkring 1350–1540. Med det sistnämnda avser doktoranden den "representationsstadsdel" som domkapitlets medlemmar och prebendater låtit bygga och som dominerade hela staden genom sitt utseende och sin ideologiska överlägsenhet, eller åtminstone försökte göra det. För den fjärde perioden har författaren inte hittat någon enhetlig term, utan ger den det dynamiska namnet "Mot en ny regional identitet 1540–1700".

Ur bokens undertitel "aspekter av urbanisering" framgår författarens uppfattning om urbaniseringen som process. Han definierar processen som ett skeende över en lång tid liksom man nuförtiden har för vana, men å andra sidan betonar han tiden på ett annat sätt än tidigare forskning. Författaren låter den tidsmässiga avgränsningen vara "rämligen flytande" och drar ut genomgången långt hitom den traditionella gränsen mellan medeltid och ny tid (1500-talets början), ända till år 1700. Då inträffade en ödeläggande stadsbrand som "definitivt satte punkt för medeltiden i Linköping". Under disputationen konstaterade jag att slutpunkten knappast ens då är definitiv – medeltiden lever ju än i dag i Linköping i t.ex. vissa drag i stadsplanen, domkyrkan och stadskyrkan.

Till de mest spännande resultaten hör iakttagelsen av staden Linköpings långsamma och fördröjda utveckling. De första tecknen på verksamhet på stadens blivande område är runstenarna från 1000-talets början och det kristna gravfältet intill den senare stadskyrkan. Den här, S:t Laurentius träkyrka, byggdes kring århundradets mitt. Runt 1100 byggdes den första domkyrkan, och enligt Tagesson murades ungefär samtidigt Laurentiuskyrkan i sten – det kan enligt min uppfattning lika väl ha skett först på 1160–1170-talet. Efter detta följer en lång period, ända fram till 1200-talets slut och tiden kring 1300, som präglas av händelselöshet. Den urbanisering som visar sig i många andra svenska städer (t.ex. Skara) i början av 1200-talet kom inte i gång i Linköping, som tack vare biskopssätet bibehöll sin karaktär av centralort.

De tecken på urbanisering som börjar bli synliga så sent som i slutet av 1200-talet är för all del tydliga i de historiska källorna: franciskankonventet grundades 1287, den första uppgiften om stadssigillet 1300, uppgifter om rådmän och en byfogde 1303, om fjärdingsmän 1308. Några årtionden senare följer stadslag 1347 och borgmästare 1354. Det speciella är att de historiska dokumenten återspeglas mycket knappt i det arkeologiska materialet. Arkeologiska grävningar har gjorts i stor utsträckning i Linköping, bl.a. under ledning av just Tagesson, så situationen kan inte förklaras med brist på forskning. Doktoranden dryftar detta utgående från de få arkeologiska iakttagelsernas natur. Han konstaterar att det vid 1300-talets början endast finns olika typer av tomtmarkeringar som hägnader och diken; även i övrigt framgår tomtindelningen. Däremot finns få lämningar av hus, och de har en något senare datering än de nämnda markeringarna. Bebyggelsen är enkel med gles tomtstruktur.

Via detta resonerar Tagesson om stadens karaktär under den ifrågavarande

tiden. Efter att ha granskat övriga orter kommer han fram till en uppfattning enligt vilken de formella kriterierna eller förutsättningarna för en stad föregår den faktiska staden. En stad kunde nog grundas, men kunde länge vara ett begreppsligt rum (*conceptual space*). Enligt min uppfattning var också Åbo en sådan stad, tydligt grundad i slutet av 1200-talet, alltså samtidigt som Linköping, och med möjliga drag av begreppsligt rum. Däremot finns det inga tecken på centralortskaraktär på den plats där staden Åbo ligger före stadens grundande, utan den var en helt ny centralort. Centret mellan 1229 och 1280/90 låg i Korois ungefär en och en halv kilometer utanför den nuvarande staden. Det har enligt de omfattande arkeologiska undersökningarna inte funnits någon sådan "handelskolonibebyggelse" kring år 1250 inom det senare stadsområdet som hittills påståtts i olika sammanhang.

Staden Linköping har alltså formats enligt ett mönster som helt avviker från det som ansetts gälla både för den och för medeltida städer i allmänhet. I Linköping har den tidigare forskningen, som närmast stött sig på historiska källor, t.ex. den i sig förtjänstfulla boken om Linköpings stads historia (1946, nytryck 1975), kommit till ett resultat enligt vilket staden i sin första form skulle ha kommit till redan under 1200-talets första hälft, medan 1200-talets slut skulle ha varit avgörande för urbaniseringen. Tillväxten till stad i fysisk bemärkelse skulle också ha skett då.

Den nämnda stadshistoriens uppfattning var typisk för sin tid: arkeologiskt material användes inte alls eller på sin höjd som textutfyllnad eller som en del av bokillustrationen. Detta gäller i allra högsta grad också för *Åbo stads historia*, där arkeologin blir styvmoderligt behandlad. Å andra sidan bör man konstatera att de arkeologiska lämningarna och fynden i synnerhet efter 1980 har publicerats bara i ringa omfattning. Här finns det kanske skäl att rikta kritik i synnerhet mot Åbo landskapsmuseum som huvudsakligen är ansvarig för stadens arkeologi. Endast materialet från Mätjärviutgrävningarna har publicerats i en omfattande vetenskaplig publikation, medan t.ex. det mycket viktiga materialet från Gamla Stortorget inte har offentliggjorts på samma sätt – endast en liten artikel finns att tillgå (när det gäller publiceringen av arkeologiskt material med anknytning till kyrkliga institutioner är situationen något ljusare).

Det arkeologiska fältarbetet och analys jämte tolkning av materialet däriifrån har alltså gett en helt ny bild av utvecklingen i staden Linköping. Detta resultat hade aldrig kunnat uppnås med enbart historieforskningens medel. Viktig är även stadens senare utveckling, där betydelsen av domkyrkans högt uppsatta befattningshavare så tydligt träder fram. Kanikernas och prebendaternas betydelse är stor för residensstaden runt domkyrkan som motsats till borgarnas och hantverkarnas stad kring torget och stadskyrkan. Här är det i synnerhet stenshusen som är av yttersta vikt. Det ser faktiskt ut som om enbart de anställda vid domkapitlet skulle ha byggt stenshus. Byggnadernas stenmaterial, den stora ytan och höjden har tydligt separerat dem från den övriga stadens anspråkslösa stockbyggnader.

Under disputationen påpekade jag att även byggnadernas färg genom ytbehandling har stor betydelse, vilket avhandlingen inte tagit hänsyn till. Stenhusen har nämligen nästan säkert rappats och kalkats vita så att de har lyst klara jämfört med borgarnas och hantverkarnas grå träbyggnader. Samtidigt har stenhusen genom sitt utseende anknutit till domkyrkan som var murad i kalksten och till den vitrappade stadskyrkan. Alldeles uppenbart har det varit fråga om ett ideologiskt ställningstagande, genom vilket den kyrkliga högre sociala ställningen har fått sitt utrymme eller "space". När forskningen avancerar antar jag att man också i Åbo kommer att finna nya, kanske liknande utvecklingsmönster som den historiska forskningen i brist på källor eller på grund av källornas natur inte kan iakta. Det skall bli intressant att se hur rummet har formats i andra städer än biskopssäten under medeltiden (i Finland naturligtvis Borgå, Nådendal, Raumo, Ulfby och Viborg). Här ligger mycket arbete som väntar på att bli gjort.

Tagesson behandlar på ett mycket intressant och inspirerande sätt det andra temat som nämns i bokens underrubrik, "sociala rum". Jag måste säga att det ger mycket tankestoff för stadsarkeologin – ovan har jag redan redogjort för några tankar i all anspråkslöshet. Och då har ju ett av målen för god forskning uppnåtts, i detta fall ett av målen för en doktorsavhandling: den öppnar nya banor för vetenskaplig forskning och skapar förutsättningar för en dynamisk granskning av skeendena. Detta rör inte enbart det nämnda begreppet "space", utan också många andra saker som Tagesson tar upp. Det är mycket nyttigt för varje historiker och stadsarkeolog (och även för dem som arbetar med historia och arkeologi på den finska landsbygden) att studera vad han skriver om gatu- och vägstruktur, brunnar, träbyggnadernas natur, stenbyggnadstyper, planer och storlek samt många andra fysiska drag som har att göra med byggande, boende och levnad. Av dem finns förutom analys och tolkning en separat materialpresentation fördelad på hela 20 bilagor på knappa 200 sidor.

Bokens bildmaterial är gott och den grafiska utformningen utmärkt, vilket tillsammans med den flytande texten gör läsoplevelsen behaglig. En särskild eloge får kartmaterialet där Tagesson har kunnat tillämpa GIS-metoder för att kombinera 1600-talskartor med kartor av i dag. Resultatet försämras av slarv. I litteraturförteckningen finns över 50 publikationer till vilka inte hänvisas i texten (förteckningen omfattar omkring 400 publikationer). Å andra sidan hänvisas i texten till hela 45 publikationer, som däremot inte finns med i litteraturförteckningen – en del av dem måste visserligen vara försedda med fel årtal. Det finns också otillåtligt många andra slarvfel. Trots dessa förebråelser är Tagessons doktorsavhandling en utmärkt undersökning, som för in den stadsarkeologiska forskningen på nya banor.

Markus Hiekkänen

Den medeltida rådmanskretsen

Marko Lamberg, *Dannemännen i stadens råd. Rådmanskretsen i nordiska köpstäder under senmedeltiden*, 417 s. Monografier utgivna av Stockholms stad 155, Stockholm 2001.

De nordiska länderna tillhörde länge de minst urbaniserade områdena i Europa. Med några få undantag var städerna i Norden långt in i modern tid små landsortsstäder som i ett europeiskt perspektiv mer liknade förvuxna bondbyar än urbana centra. Ännu vid 1800-talets mitt hade mer än hälften av städerna i Sverige mindre än 1 500 invånare, och bara en tiondel av svenskarna var stadsbor. Finland och Norge nådde inte ens upp till den svenska nivån, medan Danmark tack vare Köpenhamn låg något högre.

Den långsamma urbaniseringen av de nordiska länderna ger en antydning om att vår del av Europa tillhörde periferin och i många avseenden var ekonomiskt underutvecklat. Att städerna i Norden spelat en relativt liten roll märks också inom historieforskningen. Generellt sett är den stadshistoriska forskningen eftersatt. Det finns en hel del monografier om enskilda städer och inte minst mer eller mindre omfattande jubileumshistoriker, men den syntetiserande och komparativa urbanhistoriska forskningen är fortfarande tämligen mager. Visst finns det undantag – *Stadsväsendets historia i Finland* är ett sådant – men de håller sig i de flesta fall inom en nationell kontext. De gränsöverskridande exemplen är få; *Stadsväsendets historia i Finland* gör halt vid gränsen till Sverige trots att de två länderna var ett fram till 1809.¹

Mot denna bakgrund är det extra förtjänstfullt att Marko Lamberg för sin doktorsavhandling framlagd vid Jyväskylä universitet givit sig in på en komparativ undersökning av en stad från vart och ett av de tre senmedeltida nordiska rikena. De städer han valt är Stockholm, Bergen och Malmö, och ämnet är rådmännen i städernas stadsstyre. Valet av dessa tre städer är tämligen givet vad gäller Stockholm och Bergen; de var de överlägset största och ekonomiskt viktigaste städerna i respektive land, och för Stockholms del är dessutom källäget ovanligt bra. Malmö däremot var inte den största danska staden och Köpenhamn hade kanske varit ett naturligare val. Men Malmö har ett bättre bevarat källmaterial än Köpenhamn, och dessutom har Dag Lindström redan tidigare undersökt just dessa tre städer i sin doktorsavhandling om hantverksskråna under senmedeltiden och 1500-talet.² På det sättet var marken förberedd.

Lamberg är naturligtvis inte den förste som skriver om rådmännen i de nordiska städerna. Tvärtom är stadens styre ett stående tema i stadshistoriker,

¹ *Stadsväsendets historia i Finland* (Helsingfors 1987).

² Dag Lindström, *Skrå, stad och stat. Stockholm, Malmö och Bergen ca. 1350–1622* (Uppsala 1991).

och det brukar betas av så mycket som möjligt. Men svårigheten är naturligtvis att kunna veta något om de medeltida rådmännen, annat än om en eller annan individ. För Stockholms del är det lite annorlunda eftersom källäget är ovanligt bra, även om det framför allt gäller senmedeltidens slutskede. I *Stockholms rådhus och råd* från 1910-talet finns biografier över stadens borgmästare och rådmän (om än inte alltid helt tillförlitliga), och både C. C. Sjöden och Lambers opponert Göran Dahlbäck har tagit upp ämnet, liksom i mindre utsträckning Nils Ahnlund.³ Men Marko Lamberg går mycket längre än sina föregångare. Han har vaskat fram förmodligen allt som går att finna om de medeltida rådmännen, vartenda litet källfragment som finns bevarat och den mesta litteratur som har anknytning till ämnet. Han har på så sätt kunnat upprätta mer kompletta biografier särskilt för 1400-talets och det tidiga 1500-talets Stockholm, och därför fått ett bättre underlag för en prosopografisk eller kollektivbiografisk studie.

Syftet med Lambers studie är inte att undersöka hur stadsförvaltningen fungerade, utan "att analysera den ledande borgerliga kretsens sammansättning, kultur och värderingar" (sid 19 f.). Lamberg har föresatt sig att undersöka exklusiviteten och öppenheten hos rådsmedlemmarna i de nordiska städerna under senmedeltid, perioden 1350–1520 för Stockholm och 1350–1536 för de andra två städerna. Utgångspunkten är den patriciatforskning som förekommit i den internationella urbanhistoriska forskningen. En av de mest kända undersökningarna inom området är Peter Burkes prosopografiska studie över patriciatet i Venedig och Amsterdam.⁴ Burkes bok har tidigare inspirerat Lars Ericson i dennes avhandling om Stockholms stadsförvaltning i början av 1600-talet,⁵ en undersökning som Lamberg förvånansvärt lite jämför med; trots allt var Stockholm fram till 1620- och 1630-talens reformer i många fall fortfarande en medeltida stad. Burkes *Venice and Amsterdam* är naturligtvis en framstående inspirationskälla, men redan i Lars Ericsons undersökning blir jämförelsen ibland lite svårsmält. Det tidiga 1600-talets Stockholm med sina i runda tal 10 000 invånare var ingen europeisk storstad av Venedigs eller Amsterdams dimensioner, och att försöka avgränsa ett patriciat i denna tämligen lilla stad kan kännas en smula kryptat. Eftersom det senmedeltida Stockholms befolkning var åtminstone några tusental personer mindre och Malmö då knappt hade 5 000 invånare, så stö-

³ *Stockholms Rådhus och Råd, Festskrift utg. till minne af nya rådhusets invigning hösten 1915*, 2 delar (Stockholm 1915); C. C. Sjöden, *Stockholms borgerskap under Sturetiden med särskild hänsyn till dess politiska ställning* (Stockholm 1950); Göran Dahlbäck, *I medeltidens Stockholm* (Stockholm 1988); Nils Ahnlund, *Stockholms historia före Gustav Vasa* (Stockholm 1953).

⁴ Peter Burke, *Venice and Amsterdam. A Study of Seventeenth-century Elites* (London 1974).

⁵ Lars Ericson, *Borgare och byråkrater. Omvandlingen av Stockholms stadsförvaltning 1599–1637* (Stockholm 1988).

ter vi på samma fenomen i Lambergs avhandling. Det är Lamberg medveten om, och han vill inte låsa sig för en fast definition av patriciat. Men problemet finns där ändå.

Vad är då kännetecknande för råden och rådsmedlemmarna i de tre städerna, och på vilka sätt skiljer de sig från varandra? Generellt kan man konstatera att Stockholm och Malmö uppvisar de största likheterna, medan Bergen avviker på flera sätt. Den mest anmärkningsvärda skillnaden är att Bergen inte fick några borgmästare förrän på 1530-talet, medan Stockholm och Malmö hade råd som bestod av borgmästare och rådmän av traditionellt tyskt snitt. Att Bergen inte hade borgmästare var uppenbarligen ovanligt även för samtiden, då främmande brevskrivare inte visste hur rådet skulle tituleras; den vanliga beteckningen "borgmästare och råd" var ju inte riktigt adekvat. Vidare hade Bergen en betydande tysk köpmanskoloni som hävdade en exterritorialrätt och inte erkände rådets auktoritet. Något liknande fanns inte i de svenska eller danska städerna. Enligt den svenska stadslagen från 1350-talet skulle i stället hälften av borgmästarna och rådmännen vara tyskar och hälften svenskar. Bestämmelsen är – som så mycket annat i stadslagen – huvudsakligen avsedd för Stockholm och anses ha tillkommit för att säkra den svenska representationen i rådet gentemot de ekonomiskt dominerande tyska köpmännen. Lagen ändrades 1471 efter slaget vid Brunkeberg, då de utländska inslagen i Stockholm sågs med viss misstro av det segrande Sturepartiet. Majoriteten av det stockholmska rådet stödde också normalt den "inhemska" oppositionen mot de danska unionskungarna under Kalmarunionens senare del. Stockholm kunde utnyttja den rikspolitiska situationen till att hävda sin ställning gentemot riksledningen, oavsett om det var kung eller riksråd. Alltifrån det förmånliga privilegiebrevet staden fick av det upproriska riksrådet 1436 och ett sekel framåt hade Stockholm en politiskt stark position. Det gör staden om inte unik så åtminstone lite ovanlig i ett nordiskt sammanhang. Konsekvenserna av detta kunde nog Lamberg ha diskuterat lite utförligare i avhandlingen.

Jämförelsen mellan de tre städerna försvåras av att källmaterialet är så överlägset för Stockholms del; vi vet betydligt mer om stockholmarna under senmedeltiden än om befolkningen inklusive rådmännen i någon annan medeltida nordisk stad. Framför allt beror det på att Stockholms tänkeböcker – protokollen från rådets sammanträden och domsutövande – är bevarade för de flesta åren från och med 1474. Bergen har inga liknande protokoll, medan Malmös stadsbok finns bevarad från 1503, utan att vara tillnärmelsevis lika informativ. Det medför att Lamberg lägger tyngdvikten på Stockholm och att det i realiteten i många fall inte går att dra slutsatser om förhållandena i de andra två städerna och särskilt Bergen. Men Lamberg gör så gott det går med de fåtaliga källorna – framför allt brev av olika art – och försöker belysa även Bergen och Malmö. Att det ändå är Stockholm som dominerar framgår ju inte minst av att avhandlingen tryckts i Stockholms förlags monografiserie, som stöds av Kommittén för Stockholmsforskning. Stockholms bøger

brukar vara välillustrerade och påkostade, och detta är inget undantag. Synd bara att det förekommer en hel del konstigheter och korrekturfel i texten.⁶

Avhandlingen är uppdelad i tre avsnitt, och varje företeelse som undersöks sätts in i ett internationellt forskningsläge. I det första avsnittet koncentrerar sig Lamberg på individerna, rådmännen i egenskap av just medlemmar i rådet. Vad var rådet för något? Hur många medlemmar hade det? Vilka sociala, ekonomiska och etniska grupper tillhörde rådmännen? Hur gamla var de, hur länge satt de i rådet och vilka förmåner hade de? Det andra avsnittet handlar om rådmansfamiljerna och rådmännens släktförbindelser. Där dyker också kvinnorna upp i egenskap av hustrur, och Lamberg försöker göra det mesta av de få exemplen på självständiga och opponerande kvinnor som förekommer i källmaterialet. I det tredje avsnittet placerar Lamberg in rådmännen i en lite tydligare samhällelig kontext, även om skillnaderna mellan de olika avsnitten ibland är lite oklara. Här handlar det om rådmännens boende, deras sociala och ekonomiska förbindelser, arbetsförhållandena i rådet och rådmännens auktoritet och bemötande.

Efter en avslutande diskussion kommer så hela 80 sidor bilagor, där vi kan följa varenda känd rådmans göranden och låtanden. Poängen med bilagorna är väl att läsaren ska kunna nagelfara underlaget till den kollektivbiografiska rekonstruktionen, men ibland kan man undra om det inte skulle räcka med en samlad redovisning i tabeller och diagram. Är det nödvändigt att ha till exempel en särskild bilaga över "De bergensiska rådmännens kända vistelser utanför Bergen under senmedeltiden" (bilaga 15)? Kanske behövde vi inte få veta att Jens Hallandsfar och Severin Överskärare besökte Trondheim med omnejd den 13 januari till den 21 april 1530, eller att Olof Toressön var i Hordaland den 14 februari 1429? Inte heller känns det helt nödvändigt att få en tresidig bilaga över "(O)Regelbundenheten i de stockholmska rådsmedlemmarnas skottebetalning 1460–1468, 1501–1509 och 1516–1519" (bilaga 8). Lamberg vill bevisa att rådmännen i Stockholm hade förmånen att själva få välja tidpunkt för sitt erläggande av den årliga stadsskatten (skottet), men kräver det verkligen en särskild bilaga?

I den första delen av avhandlingen konstaterar Lamberg att rådmännen i Bergen mer sällan än kollegorna i Stockholm och Malmö nämns med sina titlar, och han drar slutsatsen att jämlikheten mellan rådmännen och resten av borgerskapet var större i Bergen, en tanke som norska forskare förstås gärna omhuldar. Eftersom Lamberg lägger vikt vid vilka termer samtiden själv använde är slutsatsen naturlig, men vilken bärkraft den har kan nog diskuteras. Skillnaden kan nog bero på såväl traditionen som källmaterialet.

Belysande för hur besvärligt det är att säga något bestämt om rådet är att vi inte ens vet hur många rådmännen verkligen var. Den svenska stadslagen

⁶ Tex. s. 21 vänsterspalten sista meningen (obegriplig mening), s. 34 (första i stället för andra person singularis på flera ställen), s. 111 vänsterspalt rad 6–8 (utelämnat ord), s. 195 höger stycke 2 (obegriplig mening) och hopskrivna ord på ett stort antal ställen.

fastställde till exempel antalet borgmästare till sex och rådmännen till 30, och av dessa skulle en tredjedel tjänstgöra åt gången. År 1471 då tyskarna sparkades ut ur rådet minskades antalet till fyra borgmästare och 24 rådmän, men nu var tanken att hälften i taget skulle sköta ruljangsen. I själva verket var antalet stockholmska borgmästare och rådmän tillsammans enligt Lamberg aldrig högre än 25 före 1471 i stället för 36, medan det efter reformen somliga år faktiskt var större än det stipulerade 28; antalet varierade åren 1419–1520 mellan 19 och 32 rådmän. Då behöll ändå rådmännen sina poster och titlar även om de blev gamla och oförmögna att utföra sina plikter.

Det totala antal rådmän Lamberg lyckats identifiera i Stockholm under perioden 1350–1520 är 275, och för Bergen och Malmö 173 respektive 132 fram till 1536. Det är således en stor grupp han har att arbeta med för sin kollektivbiografi, även om de flesta personerna sällan blir mer än namn. Ändå skulle Lamberg säkert gärna ha spårat upp ytterligare rådmän om det bara hade lyckats. När han skriver att det inte går att fastställa när Bergenrådet blev 24 man som det borde ha varit åtminstone efter 1528, säger han också att det "inte heller [är] viktigt att veta, när Bergens råd för första gången uppnådde detta tal" (s. 54). Läsaren kan visserligen tänkas hålla med honom, men det är nog en hel del "surt sa räven" från Lambergs sida.

Lamberg konstaterar att så vitt det går att avgöra rådmännens sysselsättning i de tre städerna är det med något enstaka undantag uteslutande fråga om köpmän. Problemet är att det är svårt att fastställa yrkena enbart utifrån namnen. Närmare tio procent av de namngivna rådmännen i Malmö hade hantverkarbeteckningar i namnet och i Bergen och Stockholm tre till fyra procent, men hur detta ska tolkas är osäkert; när det går att fastställa verksamheten för rådmännen med hantverkarnamn visar de sig nästan alltid vara köpmän, som i fallet Erland Svensson Skräddare som flyttat in till Stockholm från Koppaberget. Av alla rådmän i Stockholm har Lamberg bara i ett enda fall kunnat bekräfta hantverksyrket. Det är typiskt nog en guldsmed.

Det är alltså svårt att använda personnamnen för att säga något om individerna. Ändå gör Lamberg längre fram en ingående analys av både förnamn och släktnamn/patronymikon. Vi får reda på den procentuella fördelningen av de sex vanligaste förnamnen bland rådmännen i respektive stad, följd av konstaterandet att det är ungefär samma namn som hos resten av stadsbefolkningen. Förvånande? Lamberg vill också – i likhet med många tidigare forskare – använda namnen för att försöka fastställa den etniska tillhörigheten. Som är väl bekant vid det här laget är det knappast möjligt, vilket även Lamberg kommer fram till. Ändå lockas han – i andras efterföljd – till slutsatsen att "trots osäkerhetsfaktorerna ger analysen av namnbeståndet dock en fingervisning om de olika etniska gruppernas ungefärliga storlek i förhållande till varandra" (s. 58). Gör det? Det är besvärligt att få mer än sporadiska uppgifter om andra än enstaka individer, och det är förstås frestande att göra så mycket som möjligt av det som går att få fram, men slutsatserna kan vara problematiska. Till Lambergs försvar måste ändå sägas att han dels lyckas vas-

ka fram förvånansvärt mycket, dels att han inte försöker dölja osäkerheten. Ibland kan konsekvensen bli som det står i rubrikerna till tabellerna 2-4: "Stockholmska [Malmöitiska/Bergensiska] rådsmedlemmars *eventuella* geografiska härstamning..." (min kursiv). Den "eventuella" härstamning som Lamberg kunnat fastställa gäller för Bergens del 12 av 173 rådmän och för Malmö 13 av 132. Det är inte särskilt mycket att bygga på.

I den andra delen av avhandlingen är det rådmansfamiljerna som står i centrum. Lamberg konstaterar att så långt det går att se – och här är förstas källmaterialet magert – följde rådmännens familjer samma demografiska mönster som de flesta befolkningsgrupper i Skandinavien och Västeuropa åtminstone under tidigmodern tid och förmodligen även senmedeltid: Det var fråga om kärnfamiljer, antalet barn var relativt litet och många äktenskap var barnlösa, medelåldern var låg och barndödligheten hög, mannen gifte sig relativt sent och många gifte om sig.

En konsekvens av det demografiska mönstret blev att far och son sällan satt i rådet samtidigt (vilket i Sverige också var förbjudet enligt lagen). Det var betydligt vanligare att en man hade sin svärson som kollega, och ofta var denne närmare sin svärfar i ålder än han var sin svåger. Överhuvudtaget var det sällsynt med agnatiskt kontinuitet – att son följde fader – och också ovanligt med rådmansdynastier. Den kontinuitet som ändå förekom skedde för det mesta genom änkor, döttrar, styvdöttrar och systrar. Däremot gifte sig rådmännen inte inom den egna släkten. Lamberg har bara hittat ett ordentligt undantag mot detta, den styngska släktkretsen i Stockholm under andra hälften av 1400-talet, där han kunnat fastställa sitt enda äktenskap inom förbjudna led. Denna styngska släktkrets ägnar Lamberg en synnerligen ingående analys. Förmodligen har han haft ett stort nöje av denna perifera delundersökning, men för avhandlingens resultat har den en mycket liten betydelse. Detsamma får nog sägas om det största "genealogiska nätverket" för rådmanskretsar i Stockholm före 1520 som Lamberg kunnat fastställa. Det är fråga om 607 personer, vilka redovisas sammanfattningsvis i en bilaga (nr 9). Det är onekligen ett imponerande detektivarbete, men för avhandlingssyftet står det knappast i relation till det nedlagda arbetet. Och hur definieras förresten släktskap?

Lamberg har även lagt ner möda på att spåra upp snedsprång inom rådmansäktenskapen. Resultatet är tämligen magert. I Stockholm har han kunnat finna två otrogna rådmän och två dito rådmanshustrur, och inga i Bergen eller Malmö. Han har också hittat tre rådmanshustrur som velat skilja sig och följer deras ansträngningar i detalj. Detta är intressant i sig, men som i exempen ovan är det svårt att se hur det bidrar till vår förståelse av rådmännens eventuella exklusivitet. Lamberg vill visa att en rådmanshustrus otrohet mot sin make drog skam över hela rådmanskretsen och att otrohet därför blev en angelägenhet för alla. Det var säkert fråga om en slags manlig solidaritet, men jag undrar om det var speciellt utmärkande för just de stockholmska rådmännen. Lamberg spekulerar också i en eventuellt hårdare syn på sex-

uella förbindelser i Stockholm än i de andra två städerna. Det är möjligt men svårt att avgöra utifrån så få exempel.

Den tredje delen av undersökningen har rubriken "Samhället". Inledningsvis undersöker Lamberg rådmännens boende eller med en åtminstone för rikssvenska öron lite säregen beteckning "boplatser". För Stockholms del har Lamberg kunnat lokalisera boendet för ungefär två tredjedelar av de kända rådmännen 1350–1520, vilket är förvånansvärt många. Föga förvånande uppvisar rådmännens sociotopografiska struktur samma drag som köpmännens; de bodde som de köpmän de var helst nära marknadstorgen och kajerna och inte gärna i de mindre attraktiva hantverkskvarteren på den västra delen av Stadsholmen mot Mälaren (som Göran Dahlbäck tidigare konstaterat för åren 1460 och 1504, vilket Lamberg också nämner). För Malmö och Bergen är underlaget som vanligt mycket fattigare, även om de malmöitiska rådmännen också tycks ha föredragit att bo på de för köpmän lämpligaste delarna av staden.

Lamberg försöker vidare fastställa om rådmännen tillhörde några särskilda köpmansgillen eller uppvisade några speciella umgängesvanor. Att många rådmän var medlemmar i ett köpmansgille förvånar naturligtvis inte, men något obligatorium var det aldrig. Inte heller går det att spåra någon exklusivitet i sällskapslivet för rådmännens del. Läsaren får veta en hel del om de årliga festerna, men det har inte särskilt mycket med rådmännen att göra.

Det har däremot ett avsnitt som Lamberg något oegentligt kallar "Förvaltningsmännens syn på sitt värv". Det handlar om rådets arbetsuppgifter och rådmännens arbetsbörda, frånvaro och årsrytm. Lamberg är inte ute efter att undersöka hur förvaltningen fungerade även om han av naturliga skäl också berör detta, utan hur pass arbetskrävande rådmans tjänsten var och i vilken utsträckning den hindrade rådmännens egen handelsverksamhet. Det är förstås de stockholmska rådmännen han kan säga mest om, men det är ändå svårt att avgöra om deras affärer fick sitta emellan. Närvaron på rådssammanträdena var obligatorisk och frånvaro skulle straffas med böter, men strängheten varierade och rådmännen tycks ha tagit sig ledigt av och till. Dessutom anpassades sammanträdesfrekvensen till köpenskapens årsrytm; när det stundade någon viktig marknad i omlandet var det bättre att ta hänsyn till denna än att ha tomt på rådmansbänkarna. I Stockholm var mötesfrekvensen i allmänhet högst under tiden juni till november, alltså under en stor del av seglations säsongen. Hur ska vi tolka det? Att köpmännen hade sina affärer i Stockholm eftersom deras handelspartner då befann sig där, eller att de själva inte seglade bort utan skickade iväg ombud? Kanske hade det varit givande för Lamberg att anknäta till Åke Sandströms kartläggning av seglations säsongen för Stockholms handeln under 1600-talets första hälft för att få en tydligare koppling.⁷ Den rör visserligen en senare tid, men årsrytmen var tro-

⁷ Åke Sandström, *Mellan Torneå och Amsterdam. En undersökning av Stockholms roll som förmedlare av varor i regional- och utrikeshandel 1600–1650* (Stockholm 1990).

ligen densamma (med reservation för att isen låg längre under 1600-talets "lilla istid").

Slutligen tar Lamberg i den tredje delen upp rådmännens moraliska ståndpunkt. Det var viktigt för rådet att ha ett visst förtroende hos allmänheten även om det hade stöd i lagen eller hos kungen. Att okväda borgmästare eller rådmän eller att opponera sig mot rådets domar och beslut kunde vara ytterst kännbart, framför allt i Stockholm. Alla hade rätt att appellera till kungen mot rådets dom, men det var dyrt och kunde medföra trakasserier. Det verkar ha varit få som var beredda att ta risken, och de som försökte varnades av rätten för konsekvenserna. Men så vitt Lamberg kan konstatera agerade rådmännen ändå förhållandevis hederligt i sin egenskap av rådmän. Det hände att en eller annan rådman misskötte sitt ämbete eller förskingrade medel, men särskilt vanligt var det inte. Det normala var snarare att rådmännen fick lägga ut ur egen kassa när räkenskaperna inte stämde. Den enskilde rådmannen kunde däremot hamna inför rätten av samma anledningar som andra borgare, men hans kollegor verkar då ha bedömt honom som vem som helst. Lambergs slutsats är att rådmännen inte agerade mer rättrådigt än andra eller intog en högre moralisk hållning, men ändå uppträdde relativt opartiskt i sitt ämbete.

Lambergs övergripande målsättning är som jag tidigare sagt att fastställa rådets exklusivitet och öppenhet. Men vad innebär exklusivitet respektive öppenhet, och hur ska man komma åt den eventuella exklusiviteten?

Lamberg utgår från att medlemmarna i råden "utgjorde en särskild social grupp som medvetet försökte ta avstånd från det lägre borgerskapet och eventuellt närma sig frälseståndet. I viss mån måste exklusiviteten och den sociala självhåvdelsen ha varit självklara följder av en borgares nya ställning som rådsmedlem. Den som satt i stadens råd, måste redan med tanke på domstolens värdighet åtnjuta större respekt än den som inte satt där. Härav följde att rådets medlemmar förväntades att försöka upprätthålla och framhäva denna värdighet i sin livsstil, t.ex. i form av behärskat uppträdande, finare klädsel, ståtligare hus, val av förnämare eller rikare giftermålspartner osv. Rådsmanskretsen var således i flera avseenden slutet i förhållande till övriga stadsbor, som inte kunde iakttä lika kostsam livsföring." (s. 19)

Lamberg presenterar detta som en utgångspunkt, men egentligen är det en hypotes. Det är naturligtvis en i högsta grad relevant sådan, vilken bör prövas, och det gör också Lamberg i sin undersökning. Men hans inställning till hypotesen förefaller att vara en smula kluven. Samtidigt som han på ett fruktbart sätt låter de olika momenten i hypotesen styra undersökningens uppläggnings, så verkar han redan från början ha läst sig vid uppfattningen att råden var mer eller mindre slutna, inspirerad som han är av patricierforskningen. Men om det nu visar sig att de påståenden om rådmännen som Lamberg studerar inte stämmer särskilt väl, borde det väl rimligen betyda att rådet var förhållandevis öppet gentemot jämförelsegruppen?

Det är här det blir besvärligt. Det är nämligen svårt att se att rådmännen skiljer sig speciellt mycket från borgerskapet i gemen. De tillhör normalt den

mer välbärgade delen av borgerskapet, om än inte de allra rikaste. Rådsmännen väljs i allmänhet bland en ganska stor grupp av köpmän som sysslar med partihandel och äger en fastighet i staden, och de flesta av dem tycks inte avvika från andra lite mer välbärgade köpmän när det gäller husägande, klädsel, släkt- eller giftermålsförbindelser, namn, uppträdande, moral eller vad det nu kan vara. Lamberg vill gärna se ansatser till "social exklusivitet" och "mental slutenhet", men jag har svårt att se underlag för den slutsatsen.

Det Lamberg ganska ofta tenderar att göra är att inte skilja på rådmanskretsen och köpmannagruppen; det blir av och till en glidande övergång mellan de två grupperna. När han ibland tycker sig kunna konstatera en exklusivitet visar det sig vara köpmännen som skiljer sig i förhållande till hantverkarna eller det lägre borgerskapet, till exempel beträffande äktenskapspartner eller boende. Det är knappast någon tvekan om att de köpmän som bedrev utrikeshandel i parti i vissa avseenden avskilde sig från hantverkarna, men det är nog mellan dessa grupper som skillnaderna var störst, inte mellan rådmännen och de övriga köpmännen. Att bli rådman var heller inte något som alltid lockade; det kunde kosta pengar och gå ut över den egna affärsverksamheten. Som både Lamberg och andra har konstaterat lyckades ofta de rikaste borgarna klara sig undan besväret, och en del av rådmännen lät ämbetet komma i andra hand. Kanhända var det statushöjande att vara rådman, men det var också en borgerlig plikt som inte uppskattades av alla.

Så var då råden i städerna öppna eller slutna? Avgörande borde vara storleken på den köpmannagrupp ur vilken rådmännen rekryterades, och därmed hur många potentiellt valbara det fanns i respektive stad. Enligt Lamberg var gruppen förhållandevis stor, i Stockholm 150–170 personer och i Malmö nästan lika många. För Bergens del går siffran inte att fastställa. Av de potentiellt valbara kom i Stockholm 16–19 procent att bli rådman, medan det i Malmö rörde sig om under tio procent beroende på att rådet hade färre medlemmar. Av detta drar Lamberg den i mitt tycke något diskutabla slutsatsen att rådet i Malmö var mer slutet än rådet i Stockholm. Skulle man inte tvärtom kunna säga att Malmörådet var öppnare, eftersom Malmö var en mindre stad än Stockholm? En större andel av männen i Malmö var ju potentiellt valbara än vad fallet var i den svenska staden. Annars ligger det nära till hands att komma fram till slutsatsen att ju mer demokratiserat ett samhälle blir och därmed får fler valbara medborgare, desto mer slutet blir den styrande kretsen.

Men samtidigt har vi som läsare lärt oss så mycket om de medeltida rådmännen som det rimligen är möjligt. Kanske har inte den översiktliga uppfattningen om rådmännen förändrats i någon högre grad; att de rekryterades bland de resursstarka köpmännen visste vi redan, liksom att de knappast utgjorde någon avskild grupp i små städer. Men det empiriska underlaget är nu avsevärt bättre, och dessutom har Lamberg givit oss en sammanfattande och inte minst komparativ helhetsbild av de nordiska rådmännen som säkert kommer att bli mycket användbar framöver. Som Stockholmsforskare själv är jag tacksam för detta.

Robert Sandberg

Mellan despotens vrede och allmogens avsky

Mats Hallenberg, *Kungen, fogdarna och riket. Lokalförvaltningen och statsbyggande under tidig Vasatid*. [With a Summary in English: *The King, the Bailiffs and the Realm. Local Government and State Building in the Early Vasa Age.*] 447 s. Stockholm 2001.

Under medeltiden hade det svenska riket utgjort en tämligen lös helhet som hade bestått av enskilda byar, socknar, häradar, städer, slott, landskap, kyrkor, kloster och andra motsvarande enheter, vilkas förhållanden såväl till kronan som till varandra kunde växla ansenligt. Under femtonhundratalet skedde en omvandlingsprocess, under vilken lokalsamhällena, regionerna och institutionerna kopplades till en centralt styrd stat, där kungen äntligen kunde känna sig som herre i sitt hus. I beskrivningarna av denna utveckling brukar en mans, Gustav Vasas, insats framhävas. Redan den energiske statsbyggaren gjorde otaliga gånger gällande att det bara var han och ingen annan som tänkte på rikets bästa. I själva verket skulle Gustav Vasas reformer ha varit omöjliga utan bistånd från en omfattande skara av lägre ämbetsmän som representerade kungamakten på det lokala planet och – oberoende av vad deras kritiske förman själv ansåg om sina tjänare – åtminstone ibland verkställde kungens vilja. Det är just dessa män mellan kungen och allmogen som Mats Hallenberg har lyft fram som föremål för sin doktorsavhandling *Kungen, fogdarna och riket*.

Hallenbergs analys av riksförvaltningens utveckling koncentrerar sig i första hand på Gustav Vasas och dennes söners regeringar. Utgångspunkten för undersökningen utgörs självklart av statsformationsprocessen, vars faser på det övre planet är tämligen välkända. Hallenbergs insats ligger i att han i sin analys av det svenska statsbyggandet fäster speciell uppmärksamhet vid växelverkan mellan statsmakten och lokalsamhällena. Den sistnämnda parten bör i detta sammanhang förstås som en synonym med bondesamhället, eftersom avhandlingen berättar mera om landsbygden än städerna, vilket är en naturlig följd av den tidigmoderna svenska statens agrara karaktär.

Som ämbete hade fogdesysslan existerat redan under medeltiden, men det var en av Gustav Vasas innovationer att kontrollen över kronans slott och gårdar anförtroddes åt fogdar som var direkt ansvariga inför kungen. Detta betydde att centralmaktens grepp om lokalsamhällena blev starkare i Sverige än i något annat samtida europeiskt land. Det oaktat framhäver Hallenberg att den tidiga Vasatiden inte innebar någon omfattande byråkratisering; i stället styrdes riket av en ganska snäv toppgrupp som hade anställt ett stort antal fogdar.

Denna toppgrupp bestod förutom av kungen själv egentligen bara av hans söner och hans sekreterare och kamrerare. Vad fogdarna angick, rekryterades de huvudsakligen bland ofrälse män. Aristokratin, som under medeltiden

hade konkurrerat med kungamakten, blev således i hög grad åsidosatt när posterna inom den nya förvaltningen bemannades. Därmed intog fogdarna en nyckelposition i växelverkan mellan kronan och dess undersåtar. Först under 1600-talet, när riket hade vuxit till en europeisk stormakt, började en mer omfattande byråkratisering te sig oundviklig, och adelns deltagande i administrationen visade sig igen önskvärt.

Fast fogdarna alltså var nödvändiga för den omreglerade och förenklade rikshushållningen under 1500-talet var det allt annat än avundsvårt att tjänstgöra som kungens fogde. Den som har läst skildringar av Gustav Vasas eller hans söners personlighet och styrelsesätt, kommer säkert ihåg dessa kungars misstro mot sina fogdar. I synnerhet Gustav Vasa var snabb att uttrycka sitt missnöje, om den förväntade redovisningen försenades eller uteblev helt eller om fogden inte förstod att satsa tillräckligt mycket på sin rapporteringsskyldighet. När man läser Hallenbergs beskrivning av fogdarnas allehanda vedermödor och belastningar, börjar man undra hur den koleriske monarken överhuvudtaget lyckades hitta män som var villiga att träda i hans tjänst: om fogden svek sin herres förväntningar kunde han betrakta sig lycklig om han undkom med endast häftiga förebråelser. Kungens missnöje kunde nämligen medföra ett hastigt avsked från posten; i värsta fall väntade en dödsdom som kunde undvikas bara genom ofrivillig landsflykt. Fogdarna löpte också risk för svår skuldsättning ifall den monetära uppbörd som de lyckats samla in inte uppfyllde kraven. Ersättningsskyldigheten kunde vid fogdens död övergå till hans dödsbo, och därmed drabbade ämbetets nackdelar ibland även fogdarnas familjer.

Hallenberg lyfter också fram att fogdarna samtidigt var utsatta för folkets missnöje – en del på grund av sitt oregerliga beteende, men många endast därför att de försökt handla så som kungen velat. Till exempel verkställandet av reformationen på det lokala planet innebar drag som inte alltid sågs med blida ögon av befolkningen. Följaktligen förekom det stundom även fysiskt våld mot fogdar, av vilka somliga fick sona med livet att de hade agerat emot bondesamhällets traditioner. Fogdarna kunde således hamna i en ond cirkel, där både despoten ovanför och allmogen nedanför uttryckte sitt missnöje mot dem. Bönderna kunde också genom sina klagobrev få kungen att handla mot sina fogdar. Under sådana omständigheter är det förstäligt att omsättningen på kungens fogdar var mycket livlig; trots att somliga män kunde tjänstgöra i mer än tre decennier var den genomsnittliga fogdeperioden enligt Hallenbergs kalkyler relativt kort, bara ungefär sex år, och för en del män blev tjänstetiden avsevärt kortare.

I avhandlingens sjätte kapitel kartläggs närmare de män som innehade fogdeposter i de tidiga Vasakungarnas rike. Här avgränsas analysen till en jämförelse mellan Östergötland och Finland. Trots avgränsningen är den undersökta fogdepopulationen så omfattande (sammanlagt ett tusental personer) att författaren förstäligt nog nöjer sig med att operera med upplysningar som i huvudsak är hämtade från person- och lokalhistorisk litteratur. Detta

prosopografiskt inspirerade avsnitt är mycket intressant, eftersom det kastar ljus över män som vanligtvis har blivit överskuggade av Gustav Vasas dominerande gestalt. Författaren analyserar fogdeuppdragets och karriärens längd, fogdarnas tjänstetider och deras geografiska rörlighet och sociala bakgrund med mera. Här besvaras äntligen också frågan, varför någon trots riskerna ville ta tjänst som kungens fogde. Bland de tänkbara motiven dominerar de ekonomiska: lönen (i både pengar och kläde), fri kost och logi och eventuella extrainkomster. Förmånerna var så gynnsamma att Hallenberg konstaterar att fogdarna, i synnerhet slottsfogdarna, hörde till statsförvaltningens välavlönade grupper. Inom den officiella hierarkins ramar förbättrade fogdeposten också innehavarens samhällliga rang åtminstone tillfälligt och erbjöd honom möjligheter till fortsatt socialt avancemang. Inte alla misslyckades alltså som fogdar.

I samma kapitel analyseras även fogdesysslans ärftlighet och förekomsten av "fogdedynastier". Författaren konstaterar att det inte var ovanligt att fogdesöner fortsatte i sina faders fotspår och ger talrika exempel på sådana fall. De strategiska giftermålen betydelse berörs också, när författaren uppräknar exempel på äktenskap mellan fogdehushåll och konstaterar att sådana allianser var mycket vanliga. Här skulle framställningen kanske ha kunnat vara lika precis som annorstädes: Vilken andel av den kända fogdepopulationen representerar exemplen egentligen? När långvariga fogdesläkter förekom, var det vanligare att fadern efterträddes av sonen, eller var fogdeposten oftare "arv" efter den framlidne svärfadern eller svågern eller hustruns före detta man? Var det vanligare att fogdefamiljernas kvinnor gifte sig med män som redan tjänstgjorde som fogdar eller som en gång hade gjort så, eller betydde giftermålet att svärsonen/svågern/änkans nye man avancerade till fogde? Med hänsyn till att det var kungen som fattade beslut om sina fogdar, är det förstås klart att andra meriter såsom personligt rykte eller tidigare tjänstgöring torde ha vägt minst lika tungt som familjeförbindelserna.

Hallenberg tar också på ett originellt sätt fasta på Gustav Vasas habitus som målmedveten förman och tillämpar företagsekonomien Edith Penroses teser om hur företag växer. Förenklat uttryckt går Penroses modell ut på att företaget är framgångsrikt om det kan utnyttja sina kunskaper och erfarenheter i annat syfte än vad de ursprungligen varit avsedda för. Såsom Hallenberg påvisar kan modellen sägas också ha giltighet för det svenska riket under Gustav Vasas regeringstid. Modellen verkar dock betona Gustav Vasas personliga egenskaper för statsbyggandet: eftersom omsättningen på fogdarna var mycket livlig och eftersom kungen därtill då och då bytte personal i sitt kansli, torde det i praktiken bara ha varit han (och möjligen också hans söner) som kunde utnyttja de kunskapsresurser som hann samlas inom statsapparaten. Fast författaren alltså annars framhäver medhjälparnas roll, verkar den teoretiska ramen något överraskande dock anknyta till den hävdvunna bilden av den tidiga svenska statsformationsprocessen som resultat av en enda mans åtgärder.

Mats Hallenbergs doktorsavhandling erbjuder en både kvantitativt och kvalitativt gedigen analys av hur lokalsamhällena knöts till kronan i de tidiga Vasakungarnas rike och hur den nygamla ämbetsmannagrupp som fick inneha en nyckelposition i denna ibland smärtsamma process var sammansatt i socioekonomiskt hänseende. Det är ur den finländska forskningens synvinkel mycket välkommet att undersökningen täcker hela det dåvarande svenska riket – den östra riksdelen är alltså också inbegripen och ibland lyfts Finland till och med fram som jämförelseområde, när författaren analyserar vissa delfrågor i detalj. Hade också finskspråkig litteratur kunnat utnyttjas skulle somliga resultat kanske ha fått ännu mer styrka bakom sig,¹ men det oaktat är det uppenbart att Hallenberg har skrivit ett värdefullt och detaljrikt bidrag till kännedomen om den svensk-finska statsformationens historia.

Marko Lamberg

Hushållningens dygder

Leif Runefelt, *Hushållningens dygder. Affektlära, hushållningslära och ekonomiskt tänkande under svensk stormaktstid*. Diss. 290 s. Acta Universitatis Stockholmensis. Stockholm Studies in Economic History 34. Almqvist & Wiksell International. Stockholm 2001.

Leif Runefelts avhandling *Hushållningens dygder* är utan vidare ett viktigt bidrag till forskningen om det svenska stormaktstida samhället. Avhandlingen har tre syften. För det första att utreda människouppfattningen inom det ekonomiska tänkandet under tidsperioden. För det andra vill författaren undersöka hur människo- och samhällsuppfattningarna påverkade det ekonomiska tänkandet. Det tredje syftet är en kontextualisering och bredare förankring av det stormaktstida ekonomiska tänkandet i den samtida tankevärlden, genom att söka sig "långt utanför de traditionella historiska och ekonomisk-historiska markerna". Detta i motsats till vad Runefelt menar är tradition i den ekonomiska historieskrivningen, där man ofta gjort sig skyldig till teleologiska förklaringar och anakronismer, då man i första hand skrivit doktrinhistoria. Runefelt vill istället anta ett "synkront synsätt".

Många vedertagna uppfattningar om stormaktstidens samhälleliga tänkande kommer på skam i denna avhandling, som kritiskt granskar auktoriteter som Eli F. Heckscher. Runefelts avhandling hälsas säkert med

¹ T. ex. Anna-Maria Vilkuna, *Kruunun taloudenpito Hämeen linnassa 1500-luvun puolivälissä* [With a Summary in English: Financial Management at Häme Castle in the Mid-sixteenth Century (from 1539 to about 1570)]. Bibliotheca Historica 31 (Helsinki 1998).

gläjde av många idé- och kulturhistoriker som här sannolikt kan hitta stöd för och ställvis god diskussion kring sina egna frågeställningar. Dagens uppdelning i olika historiska discipliner har givetvis gjort det svårt att diskutera på det sätt som Runefelt strävar efter. Han har ändå inte anammat kultur- eller idéhistoriska teorier i själva avhandlingen, även om han diskuterar vissa frågor i inlednings- och avslutningskapitlen. Detta gör att undersökningen på ett aningen märkligt sätt skär igenom olika diskurser utan att egentligen bli tvärvetenskaplig eller tackla de problem som detta medför. Avhandlingen gör snarare ett försök att inom den ekonomiska historieskrivningen tänja på gränserna, för att ge större utrymme för centrala begrepp som affekter och dygder. Detta lyckas i och för sig bra och kan på sätt och vis sägas vara en korrekt historisering, men författaren har genom detta tillvägagångssätt låtit bli att utnyttja de redskap och teorier som finns s.a.s. färdiga i de angränsande disciplinerna. Detta gör dock inte undersökningen mindre läsvärd, eftersom det finns nog av viktiga frågor redan inom det omfattande undersökningsobjekt som valts.

Ett första radikalt och avgörande steg tar Runefelt genom att helt förkasta termen merkantilism. Han menar att det i hans källor inte finns någon uppfattning av ekonomin som system eller några tecken på en vetenskaplig inställning till handel ochandel under stormaktstiden. Dessa definitioner utgår från Lars Magnussons undersökningar om merkantilismen. Hela termen merkantilism är för svävande och oklar, i synnerhet som Runefelt vederlägger en del av de centrala uppfattningarna om svenskt "merkantilistiskt tänkande". En vidare diskussion kring begreppets innehåll anser han ofruktbar.

Ett för Runefelt viktigt begrepp är däremot *politi*, dvs. den del av den samhälleliga verksamheten och diskussionen under 1600-talet där man befattade sig med ordning, välfärd och disciplin. Som källor som ger uttryck för politin använder författaren periodens politiförordningar, litteratur och vissa protokoll från riksdagar och rådsammare där det finns utsagor om politi och ekonomi. Politiväsendets uppkomst under 1600-talet kan kanske ses i samband med statsmaktens expansion och växande kontroll. Dessutom var perioden en höjdpunkt för etiken, då kampen mot affekterna tog fart igen. Det aktiva sökandet efter ordning och harmoni är den kontext Runefelt föreslår som bakgrund för det ekonomiska tänkandet, som han i det sista avsnittet litet lekfullt kallar barockt.

Ordspråket "egennyttig är ingom nyttig" kunde gott sammanfattas de centrala dragen i politin. Egennytan uppfattades framför allt som irrationell. Det egennyttiga handlandet var affektstyrt och motverkade dygden och allmännyttan och skulle således motarbetas. I denna diskussion tar Runefelt avstamp i den aristoteliska dygdeläran och går vidare till husfaderslitteraturen. Samhällsuppfattningen var organisk och hierarkisk. Rättvisan var framför allt proportionerlig i förhållande till vars och ens plats i samhällskroppen. Förutom rättvisan var måttligheten och fliten centrala dygder som upprätt-

höll samhällsordningen och därför ständigt skulle understödjas. Hushållningsläran var en lära om hushållet som en mer eller mindre sluten enhet, om dess ordning och reproduktion. Det viktiga var att trygga hushållets välstånd. Detta skedde genom sparsamhet, närmast ett effektivt utnyttjande av de egna resurserna. Tillväxten var i sig okänd, investeringar likaså, målet var självförsörjning och effektivitet. De etiska och materiella delarna av hushållningen går ständigt in i varandra. Hushållet sågs analogt med individen, kampen mellan affekt och förnuft krävde att hufvadern hela tiden reglerade ordningen, upprätthöll regelbundenhet och oföränderlighet.

Samma principer gällde på samhällsnivå, vilket innebär att till exempel Heckschers tes om varuskräcken förkastas av Runefelt. Den inhemska produktionen var i hög grad avsedd att ersätta konsumtionen av utländska varor med en inhemsk konsumtion av inhemska varor, alltså en helt konsekvent autarkisträvan. Sverige uppfattades vara lyckligt lottat då det gällde tillgångar, och det gällde att utnyttja dem möjligast effektivt. Likaså bör alla hänvisningar till frihandel förstås i denna etiska kontext: för att förhindra individernas strävan efter egennyttja krävdes statlig reglering. Frihandelsdiskussionen handlade huvudsakligen om den inhemska handeln, och friheten bestod i att inte låta någon driva sin egennyttja för långt. Angående överflödslagstiftningen vill Runefelt revidera uppfattningen om en förskjutning från etiska argument mot ekonomiska dito under stormaktstiden. De framförda ekonomiska motiven var starkt kopplade till hushållningens traditionella specifika etik och inte alls något uttryck för nya borgerliga värderingar. Runefelt betonar kontinuiteten, där många forskare gärna försökt finna utveckling och förändring.

Vidare ifrågasätter Runefelt uppfattningen om de låga lönernas ekonomi och en sentida tolkning om att man under stormaktstiden ville hålla folket i fattigdom. I stället betonar han kampen mot lättjan som en ordningsbevarande och dygdefrämjande verksamhet. Visserligen krävde den samtida hierarkin och rättvisepuppfattningen att alla konsumerade enligt vad som var lämpligt, men att försöka driva folk till fattigdom snarare än till välstånd skulle ju ha varit ren och skär dumhet av de styrande som också ville uppbära skatter. Måttlighet och rättvisa var målsättningen även då det gällde välstånd. Inte heller aktiva åtgärder för att öka befolkningen går att finna i källorna. På det hela taget verkar det som om man projicerat vissa senare författares idéer, t. ex. Anders Berchs, bakåt i tiden, ett misstag som delvis beror på den slapphänta användningen av begreppet merkantilism. Ränta kunde uppbäras med måtta under stormaktstiden, men var ingalunda i sig förkastligt, såvida låntagaren inte var tvungen att låna till sitt nödortf. Vid denna tid betonade man sambandet mellan undersåtarnas och statens välstånd.

Det svenska polititänkandet var under stormaktstiden framför allt ett försök från överhetens håll att binda folkets irrationella och skadliga beteenden, m.a.o. en dygdslära på samhällsnivå. Folkets beteende skulle åtminstone uppvisa rationalitet för att gynna samhället, dvs. helheten. Trots att samhälls-

uppfattningen i grunden var statisk, fanns i polititexterna en strävan mot förbättring och effektivisering. I slutändan hägrade en utopi om ett välfungerande samhälle bestående av välmående människor, men ett samhälle som baserade sig på det hierarkiska patriarkala system som redan existerade.

Den enda större invändning jag egentligen vill göra gäller läsbarheten. Att i varje avsnitt läsa en inledning och en avslutning där alla frågeställningar och resultat repeteras – plus dessutom genomgångarna i inlednings- och avslutningskapitlen – är oerhört tråkigt. Att formuleringarna dessutom är övertydliga, vilket tycks ha förväxlats med pedagogiska, har en nästan mördande effekt. Att inleda ett kapitel med "... Hittills har jag visat att... I detta kapitel har jag för avsikt att... I det sista avsnittet av kapitlet redogör jag... Jag har valt att kalla detta kapitel... I ett första avsnitt återvänder jag till den i kapitel 2 redan berörda ... Därefter berör jag..." osv. känns mer klumpigt än klargörande. Detta "retoriska" grepp är ett otyg som på något märkligt sätt blivit en norm i vissa vetenskapliga kretsar och tycks uppfattas som ett tecken på "vetenskaplighet" och ett bevis på att författaren klarar av att göra en disposition och föra en vetenskaplig argumentation. Läsbarhet, begriplighet och goda resonemang kräver sannerligen inte denna typ av utläggningar om författarens teknik i varje vända. Men som sagt är detta fenomen inte ovanligt och Runefelt är inte ensam syndare i detta hänseende. Det vore i alla fall önskvärt att man kunde komma ifrån detta manér då det gäller avhandlingar. Visst är det viktigt att vara medveten om det forskande subjektet, författarjaget, och allt det som därav följer, men detta "jag" kunde gärna införas i texten med en större grad av kritik och analys.

Jessica Parland-von Essen

"Sie vom Joch der Gutsherren zu befreien"

J u h a n K a h k, *Bauer und Baron im Baltikum. Versuch einer historisch-phänomenologischen Studie zum Thema "Gutsherrschaft in den Ostseeprovinzen"*. 200 s. Tallinn 1999.

Bauer und Baron im Baltikum kom att bli den sista publikation akademikern och ledamoten av Estniska vetenskapsakademien J u h a n K a h k färdigställd; avsikten var att den skulle offentliggöras på hans 70-årsdag i augusti 1998. Kahk avled emellertid omkring en månad före bemärkelsedagen och boken blev i stället en minneskrift, som utkom från trycket ombesörjd av forskningschef, dr Otto-Heinrich Elias (Ost-Akademie, Lüneburg), Baltisaksa Kultuuriselts Eesti-föreningens ordförande Sirje Kivimäe (Tallinn), professor Gert von Pistohlkors (Göttingen) och

Henning von Wistinghausen, diplomat och historiker av baltisk härkomst. Kahk hade gjort de förberedande studierna med stöd av ett stipendium från Max-Planck-Gesellschaft i Potsdam från och med början av 1990-talet inom ett projekt kallat "Ostelbische Gutsherrschaft". Efter Estlands självständighet 1991 blev Kahk nedsättande strämplad som sovjetakademiker. I sitt hemland sattes han på undantag, och hans insats kom att hamna i skuggan av omvärderingen av Estlands närhistoria under 1900-talet.

Den nu aktuella undersökningen är tillägnad Arnold Soom (1900–1977), tidigare tjänsteman vid svenska Riksarkivet som 1944 hade emigrerat till Sverige och vars undersökningar ledde in den baltiska agrarhistorien på nya vägar. I sin bok *Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert* (1954) utredde Soom de förändringar i godsekonomin, som möjliggjorde en ökning av spannmålsexporten från Baltikum under 1600-talet. I fortsättningsstudien *Der baltische Getreidehandel im 17. Jahrhundert* (1961) undersökte han förbindelserna mellan godsens och städerna. Soom fullbordade sin svit med en tredje undersökning år 1969, *Der Handel Revels im 17. Jahrhundert*, om handelsförbindelserna mellan Reval och Västeuropa.¹ I sin nekrolog över Kahk framhåller Tiit Rosenberg, professor i historia vid universitetet i Dorpat, att Kahk värderade Sooms undersökningar högt.²

Från och med 1950-talet hade Kahk specialiserat sig på 1700- och 1800-talens agrarhistoria i Baltikum, och han disputerade i Leningrad 1963 på en avhandling som behandlade bakgrunden till bondeoroligheterna i Estland 1858 (*Mahtra sõja*). Utgående från sin avhandling publicerade han monografin *Die Krise der feudalen Landwirtschaft in Estland* (1969). Med den ingrep han i den mellaneuropeiska debatten om tillämpningarna av begreppet Gutsherrschaft. Inom det engelska språkområdet var Kahk känd genom sin bok *Peasant and Lord in the Process of Transition from Feudalism to Capitalism in Baltics* (1982) och i den franskspråkiga världen genom sina förbindelser med Annales-skolan.³

¹ Arnold Soom, *Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert*. Societas Litterarum Estonica in Svecia commentationis 1 (Lund 1954); Arnold Soom, *Der Baltische Getreidehandel im 17. Jahrhundert*, Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademiens handlingar, Historiska serien 8 (Stockholm 1961); Arnold Soom, *Der Handel Revels im 17. Jahrhundert*, Marburger Ostforschungen, Band 29 (Otto Harrassowitz 1969).

² Tiit Rosenberg, 'Juhan Kahk agraarajaloolasena', *Ajalooline Ajakiri* 1998:4 (103), s. 55.

³ Juhan Kahk, *Krestjanskoe dvizjenie i krestjanskij vopros v Estonii v konce XVIII i pervoj cervertii XIX veka* (Tällin 1964); Juhan Kahk, *Die Krise der feudalen Landwirtschaft in Estland* (Das zweite Viertel des 19. Jahrhunderts) (Tällinn 1969); Juhan Kahk, *Peasant and Lord in the Process of Transition from Feudalism to Capitalism in Baltics. An Attempt of Interdisciplinary History* (Tällinn 1982); Juhan Kahk, 'A propos de la politique agraire dans les régions baltes au cours des années 1840. Essai d'analyse du développement politique', *Annales, Economies, Sociétés, Civilisations* 1973:3, s. 817–837.

Det mest betydande resultatet av den estniska agrarhistoriska skolan under Kahks ledning var utgivningen av *Eesti talurahva ajalugu I* [Bondens historia i Estland] år 1991. Manuskriptet till den digra boken på över 600 sidor hade i huvudsak blivit färdigt redan 1982, men utgivningen fördröjdes av både ekonomiska och politiska orsaker. Utom Kahk deltog de ledande estniska forskarna inom medeltida och nyare ekonomisk och social historia och demografi: bl.a. Enn Tarvel, Herbert Ligi, E. Öpik, Helmut Piirimäe och Heldur Palli. Boken utkom vid samma tid som Estland på nytt förklarade sig självständigt, och de nya makthavarna bedömde den som en företrädare för en föräldrad marxistisk samhällshistoria. *Bauer und Baron im Baltikum* baserar sig på forskningsresultaten från detta projekt och på en nyvärdering av Kahks egen produktion. Arbetet summerar Kahks tolkning av det baltiska godsväsendets förändringar och av orsakerna till feodalism, kapitalism och bondeuppror i Baltikum.

Godsekonomin öster om Elbe struktureras vanligen genom begreppet *Gutsherrschaft*. Detta föregicks av den feodala tidens *Grundherrschaft*, vilket avsåg godsherrens dispositionsrätt över den mark bönderna odlade (Herrschaft über Grund und Boden). I bägge systemen var bönderna livegna, och deras skatter, dagsverksskyldighet och bl.a. deras rätt att flytta och att ingå äktenskap fastställdes av godsherrarna. I Europa väster om Elbe avtog böndernas beroende av godsherrarna från och med senmedeltiden, medan utvecklingen öster om Elbe gick i motsatt riktning och böndernas beroende av sin godsherre var som störst under 1700-talet.

Framväxten av en Gutsherrschaft skedde i anslutning till en effektivare godsekonomi, *Gutswirtschaft*. Eftersom godsens egen odlingsmark var avsevärt större än de arealer bönderna brukade, blev den adlige godsherren beroende av böndernas dagsverken. En utbyggnad av ekonomin förutsatte en ständig ökning av dagsverksskyldigheten, vilket gav upphov till inre spänningar inom godsekonomin då bönderna inte kunde godta kraven på höjda prestationer. Kahk anmärker emellertid att Gutsherrschaft-formen inte begränsade bondehemmanens ställning som självständiga ekonomiska aktörer. De organiserade själva sitt eget lantbruk, avlönade sin arbetskraft och avyttrade sitt spannmålsöverskott i städerna.

Både inom Grundherrschaft och Gutsherrschaft var bönderna livegna. Livegenskapen var inte beroende av hur stor del den egna driftsarealen var av de domäner en Grundherr eller Gutsherr innehade. Det avgörande var att Gutswirtschaft på vissa områden var den dominerande ekonomiformen, såsom i Europa öster om Elbe eller i Danmark. Livegenskapens olika former särskiljs här genom de alternativa begreppen *Leibeigenschaft* och *Erbuntertänigkeit*: det förra ansluter sig till Grundherrschaft och det senare till Gutsherrschaft. I juridiska argumentationer försökte man definiera livegenskapen genom den romerska rätten, och en tolkning av bönderna som *servii*, slavar, blev gängse på 1600-talet. Som ett de facto-fenomen inom ekonomisk och social historia hade Gutsherrschaft existerat sedan senmedeltiden.

I boken behandlas triangelförhållandet mellan herrgårdsekonomin, bondeekonomin och kronan och förändringarna i detta. Kronan behövdes för att medla i tvister mellan godsherrar och bönder och för att balansera de olika parterna mot varandra. Kahk framhåller att alla undersökningar av godsekonomi och bönder blir vilseledande om kronans roll ignoreras som oväsentlig. Till exempel inverkade Karl XI:s reduktion på Gutsherrschaft-systemet i Estland och Livland, även om förändringarna på de flesta bondehemman var närmast kosmetiska, därför att de flesta hemman utarrenderades på nytt av godsherrarna. De erlade sina jordeboksskatter till kronan, och bondefamiljerna utförde sina dagsverken såsom tidigare. Efter reduktionen var det emellertid klart, att bönderna tillhörde kronan och inte adeln. Reduktionens motiv var att öka skatteintäkterna och göra dem kalkylerbara; ett upphävande av livegenskapen var inte reduktionens övergripande mål.⁴

Också under 1700- och 1800-talen hade kronan, dvs. i Baltikum det ryska kejsardömet, en viktig roll när det gällde att avgöra förhållandet mellan gods ekonomi och bondeekonomi. Till en början undvek kejsardömets myndigheter att lägga sig i förhållandet mellan godsherrar och bönder, men när upploppen om dagsverkskyldigheten inleddes satte sig Justitiekollegiet för Est- och Livland med stor noggrannhet in i tvisterna. Bondeupploppen ledde till att statens grepp i "triangeln" skärptes. På kort sikt tjänade detta godsherrarnas intressen eftersom kronans soldater kunde kommenderas till orten för att ge laga skydd inför hotfullt uppträdande bönder. Efter att läget stabiliserats hade baronerna ett tydligt intresse av att hålla kronan med sina skatterevisio- ner, lantmäteriförrättningar och dagsverksbestämmelser på avstånd från herrgårdarnas vardag. Godsen ville själva bestämma över böndernas dagsverken och därför avvisade de alla initiativ om kartläggning och skatterevisio- ner som från kejsardömets centralförvaltning.

I Baltikum skedde övergången från Grundherrschaft till Gutsherrschaft (eller Gutswirtschaft) enligt Kahk mellan åren 1550 och 1650. Övergången skedde stegvis och orsaken var brist på arbetskraft, vilket i sin tur berodde på den långa krigsperioden, hungersnöd och epidemier. Freden i Altmark 1629 stabiliserade förhållandena i Estland och Livland, och befolkningstalen började åter växa. Genom en fortsatt internationell efterfrågan ökades godsens intressen i spannmålshandeln. Detta innebar en skärpning av Gutswirtschaft, eftersom det rådde brist på arbetskraft och man inte ville avstå från den genom att till exempel tillåta inflyttning till städerna. Det intensiva jordbruket krävde nya utgårdar eller augmentsgårdar och en övergång till treskiftesbruk, vilket förutsatte fler dagsverken. Den ekonomiska aktiviteten ledde till att godsekonomin blev allt mera diversifierad: man grundade små sågverk, olika manufakturver, brände brännvin – som i detta skede ännu såldes på krogarna i de egna byarna – och utökade boskapsskötseln. Kahks framställning av

⁴ Aleksander Loit, *Kampen om feodalrättan. Reduktionen och domänpolitiken i Estland 1655–1701*, Studia Historica Upsaliensia 71 (Uppsala 1975), s. 291–296, 305.

1600-talets förhållanden stöder sig i hög grad på Sooms undersökning från år 1954.

Godsekonomin konsolidering inträffade i Baltikum kring mitten av 1700-talet. Hungersnöden 1696–1697, Stora nordiska kriget och pesten åren 1710–1711 hade decimerat befolkningen i Estland och Livland, men nu ökade den igen långsamt och bondehemmanen kunde ställa upp en större potential av arbetskraft. Samtidigt växte godsens åkerarealer, och andelen av dagsverken bland böndernas samtliga skatter och utskylder ökade. Förändringen återspeglade den s.k. Rosenska deklarationen från lantdagen år 1739, som gav godsherrarna en oinskränkt Herrschaft över sina bönder. Katarina II gjorde 1765 vissa inskränkningar i Rosens deklaration och därefter blev det bl.a. möjligt för bönderna att inlämna besvär till underrätterna över oskäligen dagsverkspålagor och våldsdåd från förvaltarnas sida. Även Paul I ingrep i böndernas ställning i hela riket och förordnade att dagsverkena skulle uppgå till högst tre dagar i veckan och att söndagarna skulle anses som vilodagar.

Kahk ser uttryckligen mitten av 1700-talet som en vändpunkt i den baltiska godsekonomin, därför att efterfrågan på en ny förädlad spannmålsprodukt, brännvin, mycket starkt började styra ekonomin. Spannmålen – främst råg – brändes till brännvin som såldes till krigsmaktens upphandlingsorganisation eller till marknaden i S:t Petersburg. Enligt Kahk brändes rentav hälften av all estnisk spannmål till brännvin, i Livland en femtedel. Huvuddelen av den livländska produktionen exporterades över östersjöhamnarna. En intensiv och marknadsorienterad spannmålsodling uppmuntrades samtidigt i många olika lantbruksskifter, av vilka den mest kända måhända var *Liefländisches Landwirtschaftsbuch* (1753) av J. B. Fischer. Enligt Fischer skulle den jordbrukande adeln ha som mål att producera ett så stort spannmålsöverskott som möjligt till avsalu. Detta kunde uppnås genom att utöka böndernas dagsverksskyldighet, genom att förnya lantbrukets metoder och genom att öka tillförseln av gödsel. Enligt Kahk var denna typ av marknadsinriktad lantbrukslitteratur okänd under 1600-talet och 1700-talets första hälft.

På 1780-talet utbröt omfattande bondeoroligheter i Estland och Livland. Bakgrunden var att Katarina II hade fattat beslutet att utsträcka den ryska s.k. poduschneskatten (podusjnaja podat', i Gamla Finland även benämnd själspenningar eller Kopfskatt) också till kejsardömets västligaste guvernement. Poduschneskatt uppbars bara av den manliga befolkningen och enligt rysk praxis erlades den för de underhavandes räkning i penningar av godsägaren. Bönderna presterade skatten i form av dagsverken till godsherren. Konflikten uppstod genom att bönderna var villiga att själva erlægga sin poduschneskatt. Deras framställningar avisades, vilket enligt Kahk ledde till sammanlagt 151 demonstrationer av olika grad; de värsta upploppen slogs ner med bistånd av soldater och kosacker.

I Estland utfärdades de s.k. bondelagarna år 1802, därefter också i de övri-

ga baltiska guvernementen. De garanterade bönderna en ärftlig nyttjanderätt till hemmanen och ett partiellt skydd mot försäljning på ryskt sätt som livegna. Efter reformerna i Preussen (1807) utfärdades för Estland (1816) och Livland (1819) nya lagar, som gav bönderna personlig frihet. Detta innebar en upplösning av livegenskapen; bönderna fick fri flyttningsrätt och rätt att fritt ingå äktenskap. Samtidigt förlorade bönderna emellertid sin principiella äganderätt till sin mark, och hemmanen övergick till godsherrarnas oinskränkta egendom. Härefter betalade bönderna ofta ett betydligt högre pris för rätten att bruka jord på arrenden i stället för genom dagsverken. Bondeupploppen fortsatte, i sig ett tecken på lagstiftningens misslyckande. Först de nya lagar som utfärdades för Estland och Livland 1849 och 1856 förändrade förhållandet mellan bönder och godsherrar i grunden. Enligt lagarna kunde bönderna inlösa sina hemman. Processen blev långsam och pågick ända till 1900-talets början.

Lagstiftningen rörande bönderna i Baltikum var – liksom upploppen – nästan analoga med händelserna på donationsgodsen i Gamla Finland. För ukasen rörande donationsgodsen av år 1826 stod bondelagarna i Estland och Livland 1816 och 1819 som förebild, och 1863 års lantdags beslut att ingripa i donationsgodsens ägoförhållanden hade samma ursprung som reformerna i Baltikum. Också föreningen av Gamla Finland med storfurstendömet Finland 1811 var uttryckligen ett försök att lösa problemet med jordbesittningen på donationsgodsen. Kahk påvisar också att livegenskapens upphävande i Ryssland 1861 hade sin grund i erfarenheterna från Baltikum.

Enligt Kahk korrelerade inte böndernas ekonomiska ställning med deras benägenhet till upplopp; den mest aktiva gruppen omfattade både väl situerade och fattiga bönder. Orsaken till upploppen var ogrundade dagsverkskrav och oskäliga bestraffningar, som riktade sig mot alla bönder oberoende av ekonomisk ställning. Kahks resonemang kunde fortsättas med ett jämförbart exempel från donationsgodsen i Gamla Finland. Här var inte enbart dagsverksskyldigheten i sig en orsak till motståndet, utan det sätt på vilket de nya dagsverkskraven genomdrevs. Bönderna motsatte sig donatoriernas försök att uppnå full äganderätt och de ensidigt utlysta höjningarna av dagsverksskyldigheten var ett uttryck för detta, därför att donatorierna åsidosatte böndernas traditionella uppfattning om äganderätten. I Gamla Finland var bönderna väl medvetna om att bönderna i Ingermanland och Baltikum hade sjunkit ned i livegenskap och de handlade därefter. På motsvarande sätt var bönderna också i Estland och Livland väl underrättade om reduktionen på 1680-talet och om sin ställning som kronobönder, vilkas skatter och utskylder var införda i de jordeböcker (Wackenbücher) som uppgjorts efter revisionen. I enlighet med detta ansåg bönderna att jorden tillhörde kronan. De var kronobönder, och kronan skulle befria dem från godsherrarnas välde. Bönderna i Baltikum och i Gamla Finland motsatte sig nya dagsverksutskylder, därför att de insåg att ett godtagande av dem skulle ingripa i den traditionella jordbesittningens rättsliga grunder. Denna tolkning förklarar också

varför de våldsamma bondeoroligheterna fortgick ännu efter Alexander I:s bondelagar.⁵

På vilka argument grundade de estländska och livländska bönderna sitt uppror? Enligt Kahk hade bönderna påverkats av den herrnhutiska väckelsen och var medvetna om väckelserörelsens krav på jämlikhet mellan alla människor. "Kristi blod har utgjutits över alla människor oberoende av deras ställning, därför är alla jämlika inför Gud och lagen" lydde en av de mest centrala motiveringarna till böndernas krav, som antecknats i rättsprotokollen. Bönderna ansåg att de på denna grund hade rätt att försvara sig mot baronernas skattehöjningar och bestraffningar. Kahks herrnhutiska förklaring kunde ytterligare kompletteras med 1600- och 1700-talens naturrättsliga uppfattningar. Naturrätten utgick från att den positiva rätten, d.v.s. den som formulerats av människor för olika länder och riken, var underordnad en för hela människosläktet gemensam "naturlig rätt", vars centrala budskap var att alla människor är jämlika inför Gud. Från denna naturliga rätt härleddes bl.a. principerna om tankens, samvetets och arbetets frihet samt den personliga friheten.

Hur kunde bönderna, som varken var läs- eller skrivkunniga, uttrycka sig med argument som dessa? Förklaringen är enkel: de biträdades av yngre universitetsmän, lärare, lägre rättstjänstemän och prästerskap, som formulerade de inlagor som behövdes för rättsinstanserna. Medhjälparna visste, hur man skulle argumentera i rätten och de kunde omvandla böndernas förklaringar till ett specificerat försvar. De flesta medhjälpare var själva övertygade motståndare till livegenskapen och deltog i de juridiska processerna med en äkta övertygelse och vilja att försvara bönderna och upphäva det omänskliga systemet. På motsvarande sätt biträdades bönderna i Gamla Finland av unga universitetsmän, lärare från Hauptschule i Viborg och av tjänstemän vid underätterna.⁶ I *Romanen om Rakvere* beskriver författaren Jaan Kross på ett sätt som motsvarar de historiska källorna och också Kahks forskningsresultat, hur en ung man från den lärda banan anlätades för att sätta upp övertygande inlagor för rättsprocesserna.

Akademikern Kahk framhåller också upplysningsidéernas betydelse som bakgrund till bondereformerna. De skrifter (G. Merkel, J. G. Eisen) från 1700-talets senare hälft där man krävde böndernas befrielse på vissa av de estländska och livländska godsens ledde till att adeln frivilligt införde olika reformer. Däremot förekom försök på ett statligt plan ytterst sällan. De viktigaste planerna för upphävande av livegenskapen uppgjordes måhända i Danmark 1771, då Geheimer Cabinetsminister Johann Friedrich Struensee (1737–1772) i samråd med den vid hovet verksamme schweiziske upplysningsfilosofen François Reverdil (1732–1808) formulerade motiven för en

⁵ Jyrki Paaskoski, *Vanhan Suomen lahjoitusmaat 1710–1826*. Bibliotheca Historica 24 (Helsinki 1997), s. 208–209.

⁶ Paaskoski, s. 256

upplösning av stavnsbåndet, de danska böndernas särskilda form av livegenskap. På grund av adelns motstånd och Struensees död blev planen oförverkligad. Stavnsbåndet upphävdes i Danmark under greve Christian Reventlows (1748–1827) ledning år 1788.

Kahk sysselsätter sig också med frågan, huruvida Gutsherrschaft i Estland och Livland företrädde en form av kapitalism, och när man i så fall kunde anse att en kapitalistisk godsekonomi genomfördes. Godsekonomin var marknadsorienterad redan på 1600-talet men särskilt under senare hälften av 1700-talet gjorde bränneriverksamheten att ekonomiformen blev klart marknadsberoende. Däremot motsvarade den livegne bondens och godsherrns relation inte förhållandet mellan en lönarbetare som säljer sin arbetskraft till en företagare, vilket definierats som kapitalismens viktigaste förutsättning. Kahk anser att man kan tala om en kapitalistisk godsekonomi i Baltikum först efter bondelagarna av år 1816 och 1819, då godsens äganderätt övergick från feodal till kapitalistisk och bönderna tvingades att sälja sin arbetsinsats till godsen.

Men vore det inte möjligt att en kapitalistisk godsekonomi skulle ha kunnat uppstå genom intensifieringen, marknadsorienteringen och skärpningen av Gutsherrschaft redan på 1770- och 1780-talen? Adelns levnadssätt förutsatte ständigt ökande inkomster och man kunde tänka sig att en godsägare som ökade sin behållning av intäkterna också med tiden antog drag av kapitalistisk entrepreneur. Genom att undersöka hur adelsmännen investerade det mervärde som intäkterna från brännvinsförsäljningen gav, kan man försvara Kahks datering med ytterligare ett argument. En kapitalistisk godsägare hade antagligen investerat mervärdet i förbättrade produktionsmedel, men de estniska och livländska baronerna byggde i stället storslagna slott i empirestil, anlade engelska parker och underhöll en stor stab av tjänare och tjänarinor, kuskar, hundskötare m.m. Enligt Kahk var den baltiska adeln också i början av 1800-talet svårt skuldsatt, vilket berodde just på att den förnäma livsstilen hade antagit allt mera okontrollerbara drag. Den kalkylering som kännetecknar en kapitalistisk företagare var fjärran från den estniska eller livländska adelsmannens värld vid 1700-talets slut. När spannmålspriserna sjönk från och med slutet av 1820-talet och brännvinsmarknaden avtog, var krisen i den baltiska godsekonomin ett faktum. Motsvarande drag återkommer särskilt i Ryssland, där godsekonomin uppbyggd allt mera visar hur adeln strävade till att upprätthålla en livsstil präglad av storslagenhet och magnificens.

Jyrki Paaskoski

Den finska bondens upproriska historia

Kimmo Katajala, *Suomalainen kapina. Talonpoikaislevottomuudet ja poliittisen kulttuurin muutos Ruotsin ajalla (n. 1150–1800)*. [Det finska upproret. Bondeoroligheterna och den politiska kulturens förändring under svenska tiden (ca 1150–1800)]. 531 s. SKS. Historiallisiä tutkimuksia 212. Helsinki 2002.

Den finska bondens revolt mot den svenska överhögheten har varit föremål för ett stort intresse i den finsknationella historieskrivningen. En finsk folkidentitet och motsättningsförhållanden mellan "oss och dem" har ofta skapats just genom att man skrivit om uppror. Så har det förhållit sig då man försökt att redan till medeltiden, eller åtminstone till 1500-talets slut och klubbekriget, hänföra uppfattningen om en särskild nationalkänsla som hjältemodigt kämpar mot svenskheten.

Kimmo Katajals verk *Suomalainen kapina* griper sig an detta historiografiskt sett känsliga ämne på ett modigt och analytiskt sätt, som också lämnar rum för förståelsen av de människors motiv, som är föremål för studien. Av sin mer än sexhundra år långa forskningsperiod ger Katajala en originell och i många avseenden öppen helhetstolkning, som uppmanar till fortsatta studier, och som även framhäver brokigheten i oroligheternas långa historia. Katajala bygger inte sin tolkning på nationella hjältesagor utan försöker förstå både ståndshierarkierna i svunna samhällen och fenomenens mellan-europeiska och nordiska paralleller. Genom detta arbete upphöjs också forskningen kring bondekonflikterna i Finland till ett nytt årtusende.

Katajals sakkännedom är stabilast då han skriver om 1600- och 1700-talen. Speciellt noggrant analyserar han böndernas skiftande motiv för att kämpa mot förläningsväsendet och förlusten av börsrätten till skattehemmanen då de blev frälsebönder. Samtidigt skildras de i rikets glest bebodda östra delar bosatta böndernas och landböndernas appellationskanaler i det centralstyrda Sveriges rätts- och förvaltningshierarki. En stor roll intar även, kanske något förvånande, en ingående skildring av de strejkande böndernas motpol, frälsets, detaljerade släkthistoria.

I sin behandling förlitar sig Katajala långt på händelsernas narrativa styrka. På basis av bevarat arkivmaterial och tidigare forskares uppfattningar ger han en ställvis synnerligen detaljerad skildring av så gott som samtliga existerande källor kring de enskilda böndernas individuella besvär i stormakts- och frihetstidens förvaltning. De lokala konflikterna kring dagsverken och skattebetalning, vilka adeln betraktade som "uppror", behandlas förvaltningsrättsligt, och bakom dem finner man snarast arvsrättsliga och andra ekonomiska motiv. Å andra sidan fungerar även de allmänna uppfattningarna om rättvisan i förvaltningens och undersåtarnas ömsesidiga skyldigheter som förklaringar till oroligheterna, i synnerhet i de medeltida exemplen på uppror. De exem-

pel man fått från grannsocknarna eller grannländerna framstår också stundom som en parallell förklaringsmodell. Katajala tar dock i huvudsak avstånd från de olika slags uppviglingsteorier som legat till grund för en del av den äldre finska historieforskningens tolkningar av klubbekriget.

Mot denna bakgrund är det intressant att oroligheterna i östra Finland under den gustavianska tiden, vilka i boken bildar ett slags ramberättelse i början uttryckligen motiveras genom hänvisning till en utomstående uppviglare. Den ofrivilliga uppviglaren till den år 1773 i Elimä inträffade frälseländböndernas dagsverksstrejken var enligt Katajala kungen själv, Gustav III, vars frihetsretorik i talet efter statskuppen av allmogen tolkades bokstavligare än vad som varit meningen. Boken inleds alltså med en hänvisning till den kungliga retoriken, men av bokens andra delar framgår klart att det alltid fanns också mera tungt vägande orsaker till allmogens strejker. Då man i avhandlingens slut återvänder till Gustav III:s tid och östra Finland, inser läsaren att det i bokens inledning citerade talet inte kan ha varit något annat än den sista droppen i allmogens bräddfylla bägere. I början av boken får man intrycket att överheten genom sitt värdslösa ordval kunde få allmogen att rent av tragiskt ivra för en frihet som realpolitiskt sett aldrig utlovats. I slutet av boken har bilden av bonden fördjupats. Skattestrejkerna är inte längre enbart yttringar av en olyckligt kanaliserad frihetslängtan. Även bonden har i boken blivit inte endast en till frihet och rättvisa strävande utan också en ekonomiskt taktikerande politisk aktör, som vid behov är beredd att riskera sin samhällseliga ställning. På detta sätt kan man uppfatta situationen, trots att Katajala själv lämnar denna tolkning i viss mån implicit. Han försöker uttryckligen förmå läsaren att även själv begrunda de innersta förklaringarna till upproren och strejkerna.

De agrara oroligheterna under medeltiden och nyare tid får m.a.o. i Katajals verk en övervägande, men ingalunda enbart materialistisk tolkning, som är tillräckligt sansad för att förstå sin egen proportionalitet och övertyga läsaren. Det oaktat är det skäl att presentera huvuddragen i tolkningens enskilda delar.

Det första huvudavsnittet av bokens upproreshistoria behandlar medeltiden, som framförallt karakteriseras av ett ömsesidigt förhållande mellan regenten och de regerade. Såvida regenten eller adelsmannen som krävde skatt inte erbjöd sina underlydande beskydd och säkerhet hade dessa rätt att låta bli att erlägga skatter. En europeisk bakgrund till logiken i denna ömsesidighetsprincip inom det medeltida herraväldet finner Katajala i Marsilius av Padua skrifter, där de nog förekommer. Man kan ändå påpeka att motsvarande tolkningar av herrarnas och de underlydandes skyldigheter i samhällsordningen med något varierande betoningar förekom redan hundratals år tidigare i det så kallade feodala Europa. Detta konstaterande ifrågasätter dock inte den allmänna bilden av medeltiden i Katajals verk, utan tvärtom styrker den.

För de tidigaste kända upproren i Norden var det enligt Katajala därtill ty-

piskt att de adliga furstarna använde sig av böndernas kollektiva kraft som ett instrument i sina egna högpolitiska tvister. Och som Katajala konstaterar var det ofta en adelsman som marscherade i spetsen för bondearmén. Särskilt framkommer detta vid behandlingen av Kalmarunionens tider och Sveriges talrika trontvister; höjdpunkten var Gustav Vasas val till konung genom en dylik bondemanöver.

Gustav Vasas maktperiod framstår emellertid som en historisk vändpunkt, varefter en sådan politisk kultur var över. Oroligheterna i Finland under andra hälften av 1500-talet skildras också i boken som en "mentaliteternas tröghet". Här beskrivs hur de strejkande bönderna i Lappvesi 1551-53 uppfattade skattepålagorna på ett medeltida sätt - "horizontalt" gemensamma för att använda Katajals term - även om man vid konungens hov redan anammat en ny syn på hela riket som en egendom till vilken kungen innehade överäganderätten, *dominium directum*, medan bönderna endast innehade underäganderätten, *dominium utile*. Även i övrigt höll tiderna på att förändras: även om en av faktorerna till de finska bondeupproren på 1590-talet fortfarande var schismen mellan de adelsmän som stött Sigismund respektive hertig Karl, ställde inga adelsmän mera upp som ledare för de österbottniska klubbekrigarnas armé.

I stället för den allmänna rätten att härska karakteriseras den nya eran av lokala orsaker till uppror, som anslöt sig till sättet att regera och ordna. Kungens tolkning av äganderätten till rikets jord möjliggjorde på 1600-talet i Sverige en tillväxt av grevskapen och förläningsväsendet, vilken främjades av kronans dyra krigspolitik. Det uppstod ett nytt skatte- och förvaltningssystem som vilade på legal grund och var bundet till adeln, och som av en eller annan orsak i Nordens historia kallats feodal, trots att villkoret för adelns krigstjänst och troheten mot kronan i Sverige ingalunda gick ut på att kungen skulle godkänna de enskilda adelsmännens bestämmanderätt till jorden på deras egna förläningar. Förhållandet mellan kronan och frälset definierades inte av ömsesidiga och personliga överenskommelser utan av allmänna, för hela riket gemensamma och av centralmakten godkända rättsprinciper. Såvida man ändå av en eller annan orsak önskar avvika från den i det övriga Europa allmänt använda definitionen och kalla det svenska förläningsväsendet en feodal institution, lönar det sig verkligen att ta modell av Katajals teoretiskt uppbyggd terminologi snarare än att blanda ihop östeuropeisk herrgårdsekonomi och nordiskt säterisystem.

Emellertid torde skillnaderna i samhällsskick mellan medeltidens Västeuropa och Norden under nya tiden inte ha varit särskilt väsentliga för 1600-talets finska frälsebönder. Av större betydelse är den nya regimens legalitet och det riksomfattande förvaltningsskickets allt mera effektiva utsträckande till lokal nivå. Dessa omständigheter gav bondeprotesterna nya former. Våldet, i den utsträckning sådant förekom, blev allt mera sporadiskt. I stället för att samla klubbekrigsarméer inledde allmogen, som lydde under frälset, skatte- och dagsverksstrejker och sände skrivelser till kungen och hovrätterna.

Bönderna brydde sig i allmänhet inte om den officiella tjänstevägen, som stadgade att lokala frågor skulle behandlas på lokal nivå. Det var ofta klart att man av de lokala tingsdomarna endast kunde vänta sig domar som stödde de högre stånden. Såsom Katajala så utmärkt och originellt inser var det klokare för bönderna och landbönderna att först vända sig till en högre instans, som visserligen bestämde att ärendet skulle på vanligt sätt behandlas tjänstevägen, men samtidigt varnade för partiskhet och därtill kanske vid urtima ting förordnade en opartisk utredningsman.

Generellt kan man konstatera att samhällsförhållandena i Sverige under hela 1600- och 1700-talen var sådana att denna "skrivsekultur" fick fortsätta att utvecklas. Besvär och yrkande på arvsrättens legalitet var nödvändiga så länge allmogen, beroende på ort och by, var i en ojämlik ställning ifråga om olika pålagor. Katajala poängterar att frälsejordarnas bönder var speciellt missnöjda emedan de ofta var föremål för tyngre pålagor än krono- eller skattebönderna. Dessa pålagor kunde bestå av både dagsverken och, som man uppfattade det, alltför tunga skatter. Att skattebördan kändes tung kunde bero på både avgifternas allmänna nivå och det faktum att de indrevs i form av för frälsehusbonden förmånliga, men för de underlydande dyra persedlar. De tvister som gällde böndernas hemman samt deras arvsrätt och beskattning kompletterar det spektrum av motiv som man finner bakom oroligheterna.

På lokal nivå varierade med andra ord konflikternas orsaker, men på riksnivå behöll sig konflikternas grogrund förhållandevis likartad så länge som länsväsendet förblev i kraft och de olika ståndens juridiska ställning, i synnerhet i fråga om jordägandet, skiljde sig från varandra. De skiftande regeringsformerna kanaliserade allmogens försök till ändringar under olika tider mot något olika mål. Under 1600-talet sökte man stöd hos kungen och strävade till en direkt reduktion, vilken som känt förverkligades, men som Katajala konstaterar, på ekonomiska och inte på sociala grunder. Under frihetstiden betonades naturligtvis riksdagens roll vid utstakandet av gränserna för de olika ståndens rättigheter. På detta finner man ett exempel från åren 1756–1761 då bönderna slutligen vann tvisten om förköps- och arvsrätten till rusthållens annexhemman, och ett annat exempel tio år senare, då bönderna gjorde gemensam sak med de icke adliga stånden och t.o.m. fordrade egna privilegier för "odalståndet".

Trots böndernas önskemål medförde inte heller den gustavianska tiden någon förändring, tills förenings- och säkerhetsakten 1789 förändrade allt och med en gång slopade de tidigare orsakerna till missnöje för ett stort antal bönder. Ett antal privaträttsliga lojalitetsband som bönderna i Sverige var avogt sinnade mot, miste sålunda sin betydelse samma år som man i Frankrike med helt andra metoder upphävde "feodala" privilegier. Ståndssamhället hade inlett sin förnyelse mot en modern stat, även om det t.ex. ännu återstod en över hundra år lång resa till den slutgiltiga torparfrigörelsen.

Med andra ord hade det varit möjligt att dra paralleller till den central- och västeuropeiska historien också i slutändan av den period som verket täcker.

Tyngdpunkten i Katajals europeiska kontextualisering av de finska upproren ligger dock närmast på de tidigare århundraden som boken behandlar. Exkurserna till oroligheterna i t.ex. Danmark, Tyskland eller Frankrike blir naturligtvis något slumpmässiga och selektiva till sitt innehåll, men det väsentliga är att de trots allt finns med. En av Katajals forskningsuppgifter var ju att utreda vad som i fråga om oroligheterna inom Finlands nutida gränser uttryckligen var finskt, något som man enligt min mening inte kan besvara på ett tillfredsställande sätt om man inte tar med ställvis t.o.m. omfattande översikter utanför Finland. Jämförelseobjektet är helt oundvikligt, även om Katajala i sitt sökande efter det har tvingats skapa djärva synteser på områden som ligger utanför hans eget specialområde (vilket är Finlands och Karelen historia). Uppgiften har säkert inte varit lätt, emedan det finns så många exempel från olika länder på uppror som kunde tjäna som paralleller. Hur man än väljer blir alltid någonting oundvikligen utanför.

Om *Suomalainen kapina* inte var så omfattande (drygt 500 sidor) hade man gärna sett flera sådana kontextualiseringar. Vid behov hade man kunnat bereda plats för dem genom att utelämna en del stycken om de finska frälsegodsens ägohistoria, såtillvida som behandlingen inte gäller böndernas uppror, utan adelns släkthistoria. Även detta material är naturligtvis viktigt för att etablera kontexten för de underlydandes missnöje, men då man gång efter annan upprepar tematiskt sett mycket liknande berättelser kan man i något skede ställa frågan om det inte ända hade lönat sig att flytta en del av adelns historia till en helt ny avhandling, även om Katajals kapitel om adeln också är mycket bildande och givande. Dessa kapitel är ägnade att fånga läsarens intresse och fästa uppmärksamheten vid hur man t.ex. genom släktskapsband organiserade storgodsens ägoförhållanden, även det ett viktigt forsknings-tema men kanske ändå inte den mest avgörande orsaken till böndernas missnöje. Med andra ord är kunskapsmängden i Katajals bok redan nu så omfattande att den skulle räcka till för mer än en monografi – en hedervärd prestation i sig.

Till sist finns det anledning att kommentera det i övrigt så mångsidiga och fina verkets pärmlayout och finslipning. Det är på sätt och vis lämpligt att avhandlingens pärm pryds av Akseli Gallen-Kallelas Kalevalamålning *Kullervon kirous* [Kullervos förbannelse] som betonar den finska nationalismen, och i förläggaren Finska Litteratursällskapets arkiv finner man bl.a. Elias Lönnrots ursprungliga Kalevalauppteckningar. Kullervo som förödmjukats av den i brödet inbakade stenen och ropar ut sin hämnd mot sina plågoandar symboliserar, med Katajals egna ord, "ett hat mot samfundets överordnade, ett ursinnigt vrål och en protest från skogen", som får sitt utbrott under det till synes rofyllda finska lugnet. Pärmen målning har således ett samband med upproriskhet. Samtidigt stöder dock de mest omedelbara tolkningarna av målningen uttryckligen fennomanska "vi och de"-uppfattningar om allmogens berättigade bitterhet över att vara offer för en främmande förtryckare. Detta är beklagligt och missvisande, eftersom Katajala som det framgått

minsann inte skriver enligt den tradition som Karimos *Kumpujen yöstä* från 1900-talets början företräder, utan tvärtom överför tolkningarna av upproren till den integrerande europeiska identitetens kontext.

Namnet på bokens pärm avviker från titelbladet på ett sätt som åtminstone kastar en slarvighetens skugga över förläggaren. Boken innehåller sorgligt nog också en hel del andra exempel på slarv och den gör ett halvfärdigt intryck, till den grad att man varit tvungen att till första upplagan foga ett nummer så sällsynt *errata*-blad. Även problem med språkriktighet och en del systematiska skrivfel berättar om bristande finslipning. *Suomalainen kapina* är visserligen en utmärkt bok redan som sådan, men det är samtidigt uppenbart att den vore ännu ett strå vassare om den redigerats sakkunnigt av förlaget. Det vore också önskvärt att man i eventuella nyupplagor av boken skulle rätta onödiga fel. Det oaktat har boken förtjänat den livliga uppmärksamhet och de officiella erkännanden som kommit den till del, och läsaren väntar med intresse på temat för Katajalas följande projekt. Inom dessa discipliner finns det nämligen inte alltför många modigt tänkande forskare med förmåga till originella analyser.

Jouko Nurmiainen

Polsk studentaktivism och frigörelsekamp

Johannes Remy, *Higher Education and National Identity. Polish Student Activism in Russia 1832–1863*. 382 s., Bibliotheca Historica 57. SKS, Helsinki 2000.

Johannes Remys doktorsavhandling berör Polens och Rysslands, och delvis även Ukrainas och Litauens historia. Dess syfte är att ge en bred bild av polska studenters politiska verksamhet vid de ryska universiteten under 1800-talet, en epok som var mycket viktig i den polska nationsbildningsprocessen. Den exakta tidsramen avgränsas av de två största polska nationella revolterna mot den ryska statsmakten – det s.k. Novemberupproret 1830–31 som resulterade bl.a. i att de polska universiteten stängdes och det s.k. Januariupproret 1863 som ledde till att idéer om väpnad frigörelsekamp övergavs för en längre tid. Bilden av de polska studenternas politiska aktiviteter relateras i boken till den ryska utbildningspolitiken under den ovannämnda perioden samt till utvecklingen av nationella rörelser (främst den polska) på de områden av den forna polska staten som Ryssland annekterat. Arbeten med denna tematiska inriktning har hittills skrivits nästan enbart av polska och ryska historiker.

Johannes Remys avhandling är den första engelskspråkiga monografien i ämnet och det första arbete överhuvudtaget som ger en detaljerad och uttöm-

mande bild av de polska studenternas aktiviteter i Ryssland 1832–1863. Remy vågade ge sig in på detta forskningsområde bland annat tack vare sina imponerande språkkunskaper. Dessa gjorde att han kunde utnyttja polskt och ryskt källmaterial samt fransk, tysk och engelsk källlitteratur. Monografen innehåller talrika referenser till arbeten av ryska (t.ex. W. D j a k o v, R. G. E j m o n t o v a) och polska (t.ex. A. B a r s z c z e w s k a - K r u p a, W. S l i w i n s k a) historiker, vilket visar att författaren har skaffat sig en mycket god uppfattning om forskningsläget och föresatt sig att komma med nya rön.

Monografins starkaste sida är det gedigna källmaterial som författaren arbetar med. Bland primära källor finns memoarer, dagböcker och korrespondens som både polska studenter och ryska tjänstemän lämnade efter sig samt officiella ryska dokument och förteckningar av vilka flera inte har undersökts tidigare. En del är tryckt material (t.ex. notiser, artiklar i gamla tidskrifter), en del är aldrig publicerade texter. Avhandlingen baseras på omfattande och imponerande arkivstudier i polska (Warszawa, Kraków, Wrocław) och ryska (Moskva, S:t Petersburg) samt ukrainska (Kiev) och litauiska (Vilnius) arkiv. I analysen av dessa källor visar författaren att han är en metodmedveten historiker med vaken och källkritisk attityd. Ett exempel på detta är att han ifrågasätter källvärdet av F. Sawiczys memoarer, publicerade i Kraków 1876 under pseudonymen "Helenijusz". Han argumenterar på ett övertygande sätt att texten är apokryfisk till sin karaktär.

Avhandlingen har en klar struktur. De första fyra kapitlen är skrivna på basis av sekundära källor och tidigare litteratur i ämnet och är ämnade att ge läsaren den historiska kontext i vilken de polska studenternas aktiviteter ägde rum. Författaren beskriver således den polska nationella rörelsens utveckling under 1800-talet. Ett kapitel (det tredje) ägnas också uppkomsten av litauiska, ukrainska och vitryska nationella rörelser, eftersom de polsktalande studenterna i Ryssland spelade en viktig roll i dem. Fjärde kapitlet innehåller en presentation av den ryska utbildningspolitiken och administrationen av de ryska universiteten. De efterföljande kapitlen är kronologiskt upplagda. I dessa finner man en utförlig beskrivning av den ryska utbildningspolitiken gentemot polackerna och de polska studenternas politiska verksamhet, indelad i perioder: 1836–38, 1838–48, 1848–54, 1856–60, 1861–63.

Vilken bild av de polska studenternas aktiviteter framträder i monografen? Det framgår att studenterna ägnade mest energi åt att kringgå de ryska myndigheternas förbud mot att studera polsk historia och litteratur. De skapade ett välfungerande system av hemliga studier av dessa ämnen. Målet med studierna var att odla nationella traditioner, främja motståndandan och inpränta viljan att uppoffra sig i den nationella kampen. Den polska messianismens idéer var mycket populära bland studenterna. Revolutionära och socialistiska tankar och idéer om kvinnans emancipation fanns också, men den nationella kampen gavs högsta prioritet. Under perioder av särskild politisk oro (som Konarskis sammansvärjning 1836–40, Krakówrevolutionen 1846 och tiden

inför Januariupproret 1863) planlade de hemliga polska studentorganisationerna också handlingar mer direkt inriktade på en väpnad revolt. I övrigt var organisationernas mål att hjälpa och stödja varandra och hålla de patriotiska idealen vid liv. Ryssar och det ryska fungerade i denna kontext som "det andra" mot vilket man opponerade sig för att forma sin egen nationella identitet. Därför tog majoriteten av de polska studenterna avstånd från ryssar. De betraktade sig själva som kulturellt överlägsna ryssarna och isolerade sig från dem. Samarbete mellan radikalt sinnade polska och ryska studenter var sällsynt och förekom först från och med slutet av 1850-talet. Författaren analyserar noggrant i avhandlingen de polska studenternas sociala bakgrund och ger därmed belägg för det tidigare allmänt spridda antagandet att majoriteten av de polska studenterna kom från adelsståndet. Det handlade emellertid om den relativt fattiga delen av adeln.

Johannes Remys forskningsresultat bekräftar de polska forskarnas åsikt, framlagd inte sällan i polemik mot de ryska forskarna, att man som polska studenter inte bör räkna enbart katoliker från imperiets västliga provinser. I mitten på 1800-talet fanns det många studenter från ukrainska, vitryska och litauiska områden som var icke-katoliker och ändå definierade sig som polacker och betraktades som sådana av polacker från det polska etniska kärnlandet, förutsatt att de kunde tala polska och var hängivna de polska traditionerna. Religionen var inte det avgörande kriteriet för den nationella identiteten. Tillhörigheten till Polens historiska territorium (dvs. områden som ingått i Polen före delningarna) samt språket konkurrerade med religionen som nationell markör. Flera studenter uppvisade tecken på en komplex multietnisk identitet då de kunde betrakta sig själva som både polacker och ukrainare, polacker och litauer eller polacker och vitryssar samtidigt. Författaren kunde emellertid i sitt källmaterial följa den begynnande upplösningen av dessa komplexa identiteter till förmån för klara politiskt-ideologiska ställningstaganden för den ena eller den andra nationella identiteten.

Avhandlingen visar vidare hur den ryska utbildningspolitiken gentemot polackerna genomgick olika förändringar under den studerade perioden. Fram till slutet av 1840-talet hoppades de ryska myndigheterna att med den högre utbildningen som instrument russificera åtminstone en del av den polska eliten. Dessa förhoppningar kom dock på skam. Olika diskriminerande åtgärder mot polacker övervägdes, men de förverkligades inte.

Den fråga som inställer sig efter genomläsningen av Johannes Remys avhandling är till vilka nya insikter och kunskaper hans verk bidrar. Remys källbaserade studie leder inte till någon omvärdering av den bild av polska studenters politiska aktiviteter som har funnits tidigare. Studiens betydelse ligger snarare i att han bekräftar denna bild med hjälp av en del nya källor och först och främst gör den mer fullständig. Nya kompletterande uppgifter baserade på arkivstudier ges t.ex. ifråga om kontakter mellan organisationen *Zemsta Ludu* ("Folkets hämnd") och polska studenter vid den medicinska akademien i Vilnius 1833. Nya hittills okända detaljer framkommer också vid ana-

lysen av sådana hemliga studentorganisationer som K. Hildebrandts grupp i Dorpat, S. Golebiowski's grupp i S:t Petersburg, F. Sawicz's i Vilnius och W. Gordons grupp i Kiev. Särskilt intressanta nya informationer levereras angående kontakter mellan polska studenter i Kiev och den första ukrainska nationella organisationen Kyrill- och Methodiussällskapet (*Bratstvo*). Nästan varje analys av situationen vid de enskilda universiteterna innehåller några nya, hittills okända detaljer. Bilden av polska studenters liv i Ryssland på 1800-talet blir på det viset, tack vare Remy's arbete, mer utförlig. Vad som saknas för att få ett riktigt komplett panorama är endast en analys av situationen vid de ryska universiteterna i Charkov och Kazan. Dessa tar författaren inte alls upp till behandling.

Johannes Remy imponerar med sin beläsenhet i ämnet, noggrannhet och genom det insamlade, presenterade källmaterialet. Till arbetets svaga sidor hör däremot avsaknaden av teoretisk reflexion över begreppet "nationell identitet" som figurerar i titeln på hans avhandling. I cirka tjugo år har det inom historievetenskap och samhällsvetenskap pågått en intensiv diskussion om innebörden, uppkomsten och utvecklingen av sådana fenomen som nation, nationalism och nationella identiteter. Man väntar sig därför att författaren av en doktorsavhandling som har begreppet "national identity" i titeln, åtminstone markerar sin position i denna diskussion och visar att han är medveten om det problematiska i användningen av detta begrepp. Att Remy inte är helt obekant med teorier om nationalism tyder hans referenser till H r o c h och A n d e r s o n på. Synd att han inte ville göra något mer av åtminstone dessa teorier och att han inte försökte i alla fall i arbetets avslutande kapitel flytta sig från den empiriska nivån till det mer teoretiska resonemanget om den intressanta relationen mellan utbildning och nationell identitet (t.ex. intelligentsians roll i nationsbildningsprocesser, utbildningssystemets roll i formandet av nationella identiteter m.m.). Den andra delen av titeln i hans avhandling (dvs. *Polish Student Activism in Russia 1832-1863*) ger därför en mer rättvis bild av innehållet i hans avhandling än den första *Higher Education and National Identity*.

Johannes Remy's avhandling är således skriven med utgångspunkt i en traditionell positivistisk metod med djupa arkivbaserade källstudier och gedigen källkritik. Som arbete av detta slag är det värt all uppskattning. Remy visar att han behärskar det historiska hantverket. Hans bok levererar en hel del ny information som flera forskare i detta och andra angränsande ämnen säkerligen kommer att återopa.

Barbara Törnquist-Plewa

En delbiografi

Cecilia af Forselles-Riska, *Brobyggaren. Carl Enckells liv och verksamhet fram till slutet av 1917*. Diss. 272 s., SLS, Helsingfors 2001.

Professor Tuomo Polvinen citerar i sin Paaskivibiografi minister Reinhold Svento, som i telefon uppriktigt utropade till sin ministerkollega: "К [арл] К [арлович] Ты сегодня был чуный" (Karl Karlovits, du var underbar i dag). Genom sitt uttalande karaktäriserade Svento utrikesminister Carl Enckells förfarande, dennes politiska skicklighet i lösandet av frågor anslutna till den östpolitiskt besvärliga Marshall-hjälpen sommaren 1947. Ett sådant erkännande uttalas sällan högt i Finland. Med Sventos harang i minnet funderade jag på om man i Cecilia af Forselles-Riskas biografiska undersökning *Brobyggaren. Carl Enckells liv och verksamhet fram till slutet av 1917* kunde finna orsaker och förklaringar till frågan om hur och med vilka talanger och egenskaper Enckell på gamla dagar blev en så underbar utrikesminister.

Biografin är en svår litterär genre. Att skildra en människas liv på basis av källor är även i bästa fall i stor utsträckning tolkning och som sämst enbart "miljölära". Biografin är en s.k. konstart. Biografen borde själv ha levt ett långt liv och sett mycket för att kunna tillämpa sina egna erfarenheter och sin förståelse, dvs. ge rätt tolkning åt olika mänskliga livsformer samt deras uttryck och inflytanden. Å andra sidan bör levnadstecknaren vara beläst och insatt för att förmå ge sin forskning en bakgrund och placera in sin objekt-person i en adekvat miljö. I en biografi avslöjas obevekligt okunnighet, dilettantskap och ofruktbart teoretiserande.

Biografin är i högsta grad även en s.k. bedömningsgren, där stilpoängen utdelas av den läsande allmänheten. De vackraste omdömena får det verk som lyckats förena skapande förmåga med stil. Varken metoden eller materialet avgör i sista hand om biografin är lyckad. Alla känner igen det s.k. passfotofenomenet; ofta är fotografiet på resedokumentet inte alls "likt", fastän fotot tagits just för att underlätta identifikationen. Å andra sidan kan en skicklig porträttmålare med några få penseldrag skapa en gestalt som avslöjar den avporträtterades innersta väsen.

Biografin är enligt vissa uppfattningar historia i högsta potens emedan den i en intressant form förenar ett skapande och ett tolkande element till ett konkret exempel, som får sin bakgrund genom en allmän skildring av omgivningen. Men en levnadsteckning är också alltid romanlitteratur, som i bästa fall även har litterära förtjänster. Biografin har sedan urminnes tider haft en s.k. social – eller t.o.m. mänsklig – beställning. Allt sedan antiken har denna form av historieskrivning producerat njutbar och meningsfull läsning för mänsklighetens bildningssträvanden.

Som utövare av personhistoria inleder undertecknad alltid sin läsning av

fackböcker med personförteckningen. Detta är en metod att "på annat sätt" gestalta helheten i verket. För den intresserade utgör persongalleriet ofta en minst lika åskådliggörande nyckel till boken än någonsin innehållsförteckningen. I bästa fall ger den en väsentlig glimt av de händelser verket behandlar (person, samfund osv.), av miljön, nivåer och inflytande. Ett ordentligt personregister möjliggör också användandet av en lärd undersökning som ett slags uppslagsverk i fall man inte vid just det tillfället har möjlighet att läsa hela verket. Personförteckningen är sålunda en ytterst nyttig och naturlig del av varje faktabok och undersökning. Det oaktat utnyttjar den facklitterära författaren ofta inte denna möjlighet vare sig sakligt eller samvetsgrant, fastän han nästan utan undantag besitter all nödvändig kunskap, som emellertid inte alltid kan medtas i den egentliga texten, eller på stilmässiga eller språkliga grunder alltför ofta meningsfullt kan upprepas.

I ett omsorgsfullt uppgjort personregister meddelas den i boken för ämnet relevanta personens fullständiga namn, hans tidigare, ändrade eller förändrade namn, de namnformer och pseudonymer han själv använt samt även de namn som använts om honom, t.ex.: *Goltz*, se *von der Goltz*, *Rüdiger* [på originalspråket *Rüdiger Graf von der Goltz*]. Titel, ställning och yrke utgör en del av personens identitet och förtäljer även om hur vederbörande har integrerats i sin omgivning. Viktigt är också att precisera i vilka ämbeten, befattningar och uppdrag vederbörande tjänstgjort under den tid som beskrivs i boken, samt vid behov även i vilket sammanhang han allmänt varit känd, t.ex.: *lektor*, sedermera *tidningsredaktör* och *riksdagsman*. Det är också skäl att klargöra till vilka egennamn de i texten använda appellativen hänvisar, t.ex.: *statsminister*, se 17.4.1919–15.8.1919 *Kaarlo Castrén*, 15.8.1919–15.3.1920 *J. H. Vennola* och 15.3.1920–9.4.1921 *Rafael Erich*.

Det är emellertid inte skäl att i personregistret uppta precis varje namn som förekommer i opuset. I *Brobyggaren* lade jag märke till klassikerförfattaren, greve Leo Tolstoj's namn. Jag blev genast intresserad. Vilken konnektion måste denne mystiker kunde ha till Enckell? Tolstoj hade ju själv varit soldat och hade författat realistiska krigsskildringar bl.a. om Sebastopols belägring. Sådana kunde ha varit av intresse för en f.d. officer. Men intresserade sig Enckell överhuvud för skönlitteratur? Och läste han sin Tolstoj på originalspråket eller i svensk översättning? Överraskande nog anslöt sig omnämnandet av Tolstoj inte alls till Enckell. Författarens namn förekommer i en bisats i samband med generalguvernörens föredragning: "Michail Stachovitj (1861–1923) tillhörde en adlig storgodsägarläkt vars släktgods Paljna i guvernementet Orel var beläget nära den världsberömda författaren Leo Tolstoj's gods Jasnaja Poljana." Uppgiften är visserligen i sig trevlig, men definierar varken direkt eller indirekt någonting väsentligt för biografien vare sig i fråga om generalguvernören eller någonting annat. I boken har dock Tolstoj medvetet medtagits både i den egentliga texten och i registret.

Biografins ytterst asketiska personförteckning tillför inte heller i övrigt verket något mervärde. En modell för ett gott personregister står att finna t.ex. i

doktor Jussi Niinistö's Bobi Sivén -biografi (*Bobi Sivén, Karjalan puolesta*. Helsinki 2001) eller i docent Kari Seléns skyddskårsmonografi (*Sarkatakkien maa – Suojeluskuntajärjestö ja yhteiskunta 1918–1944*. Juva 2001). En förebild i form av ett rent av utmärkt personregister kunde ha fåtts av ett proffs på området, från det av huvudredaktör Kalevi Koukun utarbetade verket *Mauno Mäkelä, Kerrankin hyvä kotimainen – Elokuvuottajan muistelmat* (Porvoo 1996), för att inte nämna de av professorerna Yrjö Blomstedt och Matti Klinge redigerade J. K. Paasikivis dagböcker (*J. K. Paasikiven päiväkirjat 1944–1956*. Toinen osa. Juva 1986).

Innan jag systematiskt började fördjupa mig i arbetet, valde jag ut en kortare delhelhet såsom avsmakning. Precis mitt i biografins börjar kapitlet "Förbundet för Inhemskt Arbete och Finska Veckan", som är åtta sidor långt. Texten var lättläst, men tedde sig närmast som en yttre bakgrund till Enckells verksamhet, ett slags "omgivningslära". Huvudpersonens namn förekommer bl.a. i följande sammanhang:

- "Bl.a. Enckell och Björkenheim ingick i kommittén."
- "Genom sitt arbete i Förbundet för Inhemskt Arbete kom Enckell i kontakt med ett stort antal industri- och affärsidkare, bland vilka ingick liberala, fennomanska och agrara grupperingar."
- "Enckell fanns med bland grundarna av båda byråerna."
- "...agrarpolitikern Lauri Mäkinen hörde liksom Enckell till dem som aktivt förberedde Finska veckan."
- "Enckells namn nämndes sällan i dylika artiklar, men det är klart att Enckell efter detta i vida politiska kretsar uppfattades som en stöttepelare för den nationella ekonomiska politiken."

Jag räknade att namnet på biografins huvudperson i detta kapitel nämns endast nio gånger, då förekomstfrekvensen var 4–5 gånger större på jämförelsesidorna. En biografi kan naturligtvis inte läsas genom ett dylikt sporadiskt urval. Efter att jag bekantat mig med hela verket försvann visserligen det ytliga intrycket i någon mån, men dock inte helt. Känslan av en viss distans beror på det av biografen valda sättet att närma sig ämnet och på framställningstekniken. Det är ganska tydligt att även Enckell själv – trots att han levde i en tid som färgades av idéer och principer samt mångahanda lidelser – ville och förmådde behärska sig och kontrollera sitt utträdande samt koncentrerade sig på sakfrågor i sitt arbete och sin verksamhet.

Verkets tyngdpunkt ligger – redan på grundval av sitt mångtydiga namn – på Enckells karriär som industriman och kulminerar i ministerstatssekreterarskapet. Dessa frågor utreds rätt grundligt och skribenten har offrat mycken möda på dem. Det oaktat har barndomen, studierna eller början av yrkeskarriären inte blivit bortglömda. Ett uppfriskande (eller kanske i någon mån moderiktigt) tillägg till det schema som vanligen följs i dylika arbeten är be-

tonandet av moderns insats. Biografen förklarar träffande sin betoning: "...översikter av familjebakgrunden visar att mödrarna ofta spelar en central roll för sönerns anpassning och bevarande av sin samhällsliga ställning – deras tillhörighet till ett ledande samhällsskikt från generation till generation var i icke oväsentlig grad mödrarnas verk".

Kvinnoperspektivet stannar emellertid vid mödrarna och utsträcks inte till huvudpersonens hustru. Dresdenskönheten Lucy Ponsonby-Lyons andel i sin mans liv efter ingånget äktenskap framträder snarare som ett slags negativ sporre. Som ett barn av storstaden trivdes Lucy Enckell inte på den lilla pappersindustriorten på den finländska landsbygden, vilket tydligen påskyndade både det äkta paret flyttning till Helsingfors och ingenjör Carl Enckells karriär som industriman och påverkare inom näringslivet. Efter detta försvinner Lucy Enckell ur biografen som en drivande eller förklarande faktor, även om hon även därefter några gånger nämns vid namn på bokens sidor. Tiderna och miljön var patriarkaliska. Var även Carl Enckell det?

På dylika frågor ger biografen inget svar. I boken framstår motiven för Enckells verksamhet som genomtänkta och väl underbyggda. Visioner, känslor och omedelbarhet, vilka intimt ansluter sig till människolivet, letar man däremot förgäves efter. Kanske källorna inte har gett några möjligheter att skriva om dem. Måhända har detta även lett till, att då biografen i sina resoneringar kommit till en motiverad förklaring i någon fråga, så upprepar hon kanske alltför ofta i olika sammanhang sin förklaring med nödvändiga förändringar. Då man gång efter annan nämner, konstaterar eller understryker att Enckells officersutbildning och -erfarenhet hjälpte honom, stundom i hans studier, stundom i hans uppgifter som arbetsgivare och framför allt som företagsledare såväl i planeringen av krigsmaterielproduktionen som speciellt i handeln med detsamma, så vänder sig påståendet snart mot sig självt.

I William Shakespeares skådespel hetsade Marcus Antonius upp folket i Rom genom att vid Caesars bår upprepa: "Marcus Brutus är nämligen en ärans man!" Undertecknad blev småningom irriterad av följande påstående som många gånger i olika varitationer upprepades: "...som rysk officer hade han ovanligt goda förutsättningar att räkna ut och bedöma vad den pågående kapprustningen mellan de europeiska stormakterna kunde föra med sig." Det fick mig att fundera på hur en ingenjör som endast i tre års tid, närmast som utbildare, tjänat som officer av lägsta graden och för länge sedan övergått till andra uppgifter skulle ha varit så utomordentligt väl underrättad om den krigsekonomiska planering som hänför sig till storkrig och som förbereds i hemlighet, ett arbete som utförs av stabsofficerare och generaler, vilka utbildats för uppgiften och besitter en lång befäls- och generalstabserfarenhet. Vad åter anbelangar beställningar av och handel med krigsmateriel, så hade den i det byråkratiska och korrumpierade Ryssland under tidernas lopp utvecklat till ett så invecklat system, att en f.d. underlöjtnant med erfarenhet från endast ett vapenslag inte kunde ha en speciellt klar helhetsbild av central- och vapenslagsförvaltningarna. Detsamma gäller det nät av anskaffningar på

truppenhetsnivå, som beaktar strategiska, logistiska, regionala och även lokala synpunkter, till vilket å andra sidan också hänför sig intressemötsättningar i fråga om offentlig och privat produktion samt djungeln av allehanda agenter, förmedlare och profitörer med därtillhörande smussel.

På några punkter tycker sig en kritisk läsare se onödigheter i texten. I t.ex. följande "konversationslexikonartikel" saknas endast omnämmandet att den beskrivna, med kulor fyllda projektilen fått sitt allmänt använda namn från sin engelska uppfinnare, överste (senare general) Henry Shrapnel: "Under första världskriget var shrapneller den mest använda projektiltypen och producerades i enorma kvantiteter i olika delar av Europa. Shrapnellerna innehöll bly- eller stålkulorm som, efter tändning och påföljande krevad, strax före nedslaget exploderade inom en s.k. krevadkon i avsikt att förgöra fiendetrupper." Detta är givetvis en enskild bagatell, men då man fogar den till tidigare anmärkningar, kan man inte undgå tanken, att biografen kanske inte är särskilt bekant med t.o.m. helt vanliga militära angelägenheter.

af Forselles-Riskas Enckell -biografi har utgivits som en avhandling, vilken tvingas genomgå en mångfaldig vetenskaplig kontroll. Av den anledningen har jag inte i det föregående ens försökt granska verket som ett vetenskapligt arbete, utan har koncentrerat mig på hur undersökningen fungerar som levnadsteckning, vad den biografiskt ger sin läsare. Den kända levnadstecknaren, docent *M a r t t i T u r o l a* lär ha konstaterat – då han fungerade som opponent för en biografisk avhandling – att en biografi inte lämpar sig som doktorsavhandling. Kanske det ligger något i detta. Ett vetenskapligt lärdomsprov har måhända en alltför trång rustning för en insiktsfull tolkning och en på livserfarenhet baserad slutledning. Å andra sidan har det under senare år rätt ofta förekommit att man disputerat med levnadsteckningar. Själv har jag i olika sammanhang kritiserat de biografiska avhandlingar som skrivits om de militära befälhavarna *Aarne Sihvo* och *Hugo Österman*. Också de kändes ganska konstlade.

Kauko Rumpunen

Den svenska fotbollens kulturhistoria

Torbjörn Andersson, *Kung Fotboll. Den svenska fotbollens kulturhistoria från 1800-talets slut till 1950*, 754 s., Brutus Östlings Bokförlag Symposion. Stockholm/Stehag 2002.

Torbjörn Anderssons doktorsavhandling *Kung Fotboll* om den svenska fotbollens kulturhistoria, framlagd vid universitetet i Lund i maj 2002, är en märkeshändelse inom den idrottshistoriska forskningen i Norden. Något motsvarande arbete finns nämligen inte i övriga nordiska länder, knappast ens i det övriga Europa. Anderssons avhandling på drygt 750 sidor är som titeln anger en kulturhistorisk undersökning och som sådan ytterst gedigen och omfattande. Undersökningen håller måttet även i teoretiskt hänseende i det författaren lyckats med uppgiften att ur ett brett perspektiv beskriva den svenska fotbollens klassresa från en smal borgerlig överklasssport i slutet av 1800-talet till en bred massrörelsebaserad nationalsport år 1950 och analysera ideologiska fenomen och andra faktorer bakom denna utveckling.

Torbjörn Andersson är mycket beläst på sitt område. Käll- och litteraturförteckningen synes relevant och akribin otadlig. Huvudkällorna är givetvis svenska, men författaren är även bekant med de nyaste rönen (bl.a. i Förenta Staterna) inom den internationella forskningen på området. Sälunda har Andersson även kunnat anlägga komparativa synvinklar på vissa fenomen. Men i den digra litteraturförteckningen saknar man dock några finskspråkiga idrottshistoriska undersökningar, främst då Seppo Hentiläs *Suomen Työläisurheilun historia I-II* (1982, 1984), vilket betyder att han inte kunnat anlägga en jämförelse med Finland, där det inom idrotten fanns en knivskarp gränslinje mellan arbetarrörelsen och de borgerliga, vilken även omfattade fotbollen. En dylik jämförelse, om än ytlig, kunde ha varit fruktbar. Det finska TUL (Arbetarnas Idrottsförbund) ingick t.ex. 1922 ett samarbetsavtal med Sovjetunionen och förbundets fotbollslag gjorde som första utländska idrottslag ett besök i Sovjetunionen hösten 1922, varvid laget bl.a. spelade matcher i Karelen och S:t Petersburg. Denna femveckors turné var faktiskt Sovjetunionens första officiella idrottskontakt med utlandet. Imponerande är mängden av otryckta arkivkällor Andersson använt sig av, likaså förteckningen över använda tidningar. De flesta klubbars arkiv finns i arbetarrörelsens eller folkrörelsernas arkiv, men även material i olika stadsarkiv, landsarkiv, en del muséer samt i Kungliga biblioteket och Riksarkivet i Stockholm har utnyttjats. Centralt är härvid givetvis Svenska Fotbollsförbundets arkiv, bl.a. förbundets korrespondens, som bevaras i Riksarkivet, dock utlokaliserat till Arninge.

Undersökningens disposition är kronologisk, så att de tre huvudkapitlen omfattar perioderna 1896–1918, 1919–1938 och 1939–1950. Men under-

kapiteln är tematiska och de behandlar återkommande teman som klass, genus, det lokala mot det nationella, publiken, amatörfotbollen mot professionaliseringen osv. Boken är tryckt på Brutus Östlings Bokförlag Symposion i Eslöv (Skåne). Layouten är något tråkig och bildmaterialet kunde ha varit mera digert. Nu är de i sig lyckade illustrationerna rätt sparsamt utströdda över bokens 750 sidor, vilket ställvis gör avhandlingen ganska tungläst då också den använda texttypen är onödigt liten. Nothänvisningarna är placerade bak i boken, vilket i detta fall kan anses vara lyckat och läsarvänligt. Det något oortodoxa sättet att sammanföra personer och (fotbolls)klubbar i ett register synes dock som en fungerande lösning. I registret finns klassiska svenska storklubbar som AIK, Degerfors, Djurgården, GAIS, Hammarby, Helsingborg, Elfsborg, IFK Göteborg, IFK Malmö, Malmö FF, Norrköping, Sleipner, Sandvikens AIK, Sandvikens IF, Örebro och Örgryte men också småklubbar som Alingsås IF, Arbetarnas IF, BK Derby, Holmens IF, IFK Mölndal, Jonsereds IF, Nybro IF, Västerviks IF och Östermalms IF m.fl. Bland de färgstarka svenska idrotts- och fotbollsledarna kan nämnas Viktor Balck, Gunnar Danielsson, Elof Ericsson, Anton Johanson, Ludvig Kornerup, Fritz Landgren, Carl "Ceve" Linde, Eric Persson, Clarence von Rosen och Baltzar Roosval. De flesta skötte sina uppdrag med heder, men ibland inträffade skandaler som i fallet "Buckla" Hansson 1934, då det uppdragades att storklubben Malmö FF tummat på amatörismens regler och klubbens ledning gjort sig skyldig till oegentligheter. Efter en extern utredning avstängdes både spelare och klubbens styrelse, däribland ordföranden Fritz Landgren, tillika ordförande i Skånes Fotbollsförbund.

Torbjörn Andersson har som övergripande frågeställning i sin avhandling hur den svenska fotbollen ideologiskt och kulturellt förändrades under perioden från 1800-talets slut till år 1950. Härvid står klassresans olika skeden i fokus, dvs. vilka resultat fotbollens klassbreddning fick. Förutom huvudfrågeställningen har Andersson uppställt två underordnade frågeställningar: a) Om fotbollen kan ses som ett manligt skötsamhetsprojekt och om så är, hur detta utvecklades, och b) hur fotbollen kunde få en så stark kulturell position och erövra en karaktär av klassöverskridande folkrörelse som gjorde att den kan kallas för nationalsport. För att besvara den första frågan har fokus riktats mot publiken och fotbollsklubbarna samt som en jämförelse på kvinnans roll inom fotbollskulturen. Svaret på fråga nummer två har Andersson sökt via politiken, bl.a. i socialdemokratins ökade inflytande och dess hegemoni i Sverige sedan början av 1930-talet. Han söker klarlägga politikernas syn på fotbollen och undersöker också landslagsfotbollens betydelse, med VM-slutspelen 1938 och 1950 samt OS-guldet 1948 som höjdpunkter.

Fotbollens rötter finns ju på de brittiska öarna, där man tidigt hängav sig åt denna sport. Under medeltiden var det fråga om folkfotboll, en våldsamt kampsport som förbjöds genom ett kungligt påbud år 1314. Detta förbud följdes av flera; enligt Andersson förekom det fram till 1667 åtminstone 30 förbud mot folkfotbollen. Denna aggressiva brittiska form av fotboll fick

emellertid vika undan för 1800-talets industrialisering, som småningom förändrade arbetarnas liv och gjorde slut på allehanda folkknöjen, bland dem folkfotbollen. Men fotbollen dog ändå inte ut, ty den hade vunnit fotfäste inom internatskolorna, de s.k. public schools, där den utövades av skolpojkar. Småningom differentierades folkfotbollen till två olika sporter, rugby och fotboll. Inom den engelska public school -miljön antog fotbollen snart ett nytt utseende, där gentlemannaskap, amatörskap och fair play blev ledande karaktäristika. Som en sådan sport exporterades sedan fotbollen till bl.a. de nordiska länderna, även om professionalismen snart vann insteg i den brittiska fotbollen.

Såsom Torbjörn Andersson framhåller upptogs fotbollen i Sverige av flergrensföreningar, vilka grundades i de nordiska länderna fr.o.m. 1890-talet. Fotbollen flyttade sedan småningom fram sina positioner inom dessa, ofta medelklassdominerade, borgerliga idrottsföreningar. Ett exempel härpå är den s.k. IFK-rörelsen (Idrottsföreningen Kamraterna) på 1890-talet. I Sverige startade rörelsen med ett upprop av den 17-årige skolpojken Louis Zettersten i ungdomstidningen *Kamraten* år 1895. IFK-rörelsen hade sitt fäste inom läroverken, främst Norra Real i Stockholm. Rörelsen spred sig snabbt över Sverige i form av med lokala avdelningar, dvs. klubbar (Stockholm, Göteborg, Malmö, Arboga, Borås, Eskilstuna, Gävle, Halmstad, Helsingborg, Karlstad, Landskrona, Norrköping, Sundsvall, Umeå, Uppsala och Västerås m.fl. orter) och vann även fotfäste i Finland, där bl.a. Helsingfors IFK startades redan 1897. Även i Finland grundades kamratföreningarna av entusiastiska skolungdomar, i Helsingfors med centrum i Svenska reallyceum och Nya svenska läroverket. Också andra städer som Vasa, Åbo och Mariehamn fick egna (svenskspråkiga) IFK-föreningar. IFK-rörelsen med valspråket "En gång kamrat – alltid kamrat" var ett specifikt svenskt fenomen och den fostrade många stora svenska idrottsledare, bl.a. Erik Bergvall och Anton Johanson. År 1910 fanns det drygt åttio kamratföreningar i Sverige och Finland, och vid sidan om friidrott var fotbollen den viktigaste grenen.

De bägge ledande fotbollsklubbarna i Stockholm, Allmänna Idrottsklubben (AIK) och Djurgårdens IF, hade däremot en mera arbetarklassbaserad bakgrund. Klubbarna grundades av personer med arbetarbakgrund, men Andersson påvisar att denna förankring småningom uttunnades när fotbollspelet etablerades inom klubbarna och de antog senare en utpräglad medelklassbetoning. Också i Göteborg förmärks samma klassmönster, medelklassen utgjorde basen för fotbollskulturen vid sekelskiftet 1900. Men denna gentlemännens fotboll, en symbios mellan över- och medelklass utmanades småningom på allvar av arbetarklassen, vars ungdom snart började utöva det ädla spelet. De första klubbarna utan medelklassförankring uppkom i början av seklet i städerna. Många av dem var kamratföreningar, vilka småningom fick en folkligare förankring, bl.a. IFK Göteborg eller IFK Uddevalla. Småningom spreds fotbollen också till landsorten, där byalag bildades. Ett annat centrum för fotbollen blev bruksorterna, t.ex. Degerfors, Hörnefors, Jonse-

red, Sandviken och Åtvidaberg. Ett nytt drag var den lokala rivaliteten mellan den etablerade medelklassklubben och den mera folkliga föreningen, t.ex. just i Göteborg mellan Örgryte IS och IFK Göteborg.

Ännu vid sekelskiftet följdes fotbollsmatcherna av ett ringa antal, ofta blott en handfull åskådare. I takt med att arbetarklassen vanns för spelet utökades åskådarskarorna och lokalerbyt mellan ÖIS och IFK i Göteborg år 1907 lär ha setts av 4 000 personer. I den lilla bruksorten Degerfors var 2 000 åskådare tillstädes när hemmalaget mötte IFK Karlstad år 1909. År 1915 satt en rekordpublik, 15 000 åskådare, på läktaren då AIK mötte den brittiska proffsklubben Liverpool FC i Stockholm. I takt med att antalet åskådare ökade, ökades även toleransen mot publikens beteende, och respektabla beteendeformer med artiga applåderna kompletterades av ett mera egensinnigt beteendet i form av rop, spydiska kommentarer, (bus)visslingar och ibland rena skrån. Egentlig huliganism var dock sällsynt; Andersson nämner som ett exempel Eskilstuna, där domaren år 1912 t.o.m. avbröt en pågående match på grund av huliganism i publiken. I Göteborg inträffade följande år under ett Göteborgsderby mellan ÖIS och IFK ett regelrätt slagsmål mellan spelarna, vilket hade som följd att publiken efter matchen samlades till gatudemonstrationer. Polisen ingrep och slutresultatet blev att fyra spelare dömdes till böter av en civil domstol.

De ökade åskådarskarorna medförde småningom en ny stjärnkult, i synnerhet efter det Sverige fr.o.m. år 1908 börjat idka landskampsutbyte med andra länder. Den första landskampen utkämpades mot Norge i Göteborg. Danmark var då den klart starkaste fotbollsnationen i Norden och danskarna vägrade t.ex. att spela landskamper mot Sverige under motiveringen att det svenska laget vore alltför svagt. Först år 1913 inleddes landskampsutbytet med Danmark och landskamperna mot "arvfienden" blev snabbt en tradition. Den första landskampen i Köpenhamn slutade dock 8-0 i dansk favör och även följande möte 1915 slöt i dansk seger. Men svensk fotboll utvecklades snabbt och redan 1916 kom den första segern mot Danmark, som skrevs med siffrorna 4-0. De första fotbollsstjärnorna var landslagsspelare som Massa Alfredsson, Lennart Bunke, Erik Börjesson, Hacke Dahl, "Svarte Filip" Johansson, Tore Keller, Sigge Lindberg, Harry Lundahl, Herbert Samuelsson m.fl., men det skulle ännu dröja ett tag innan svensk fotboll fick internationellt lyskraftiga stjärnor, som Gunnar Gren, Nils Liedholm och Gunnar Nordahl eller Calle Palmér och Nacka Skoglund, vilka samtliga blev proffs i Italien på 1940- och 1950-talet.

Under krigsåren och efterkrigstiden på 1940- och 1950-talet inföll den svenska fotbollens guldålder, med storstjärnor som bröderna Nordahl, Gren och Garvis Carlsson i spetsen. Som en symbol för "den oklanderliga svenske fotbollshjälten" lyfter Torbjörn Andersson helt riktigt fram giganten Gunnar Nordahl, den robuste maskuline centertanken som helt skiljde sig från den lille och tekniskt briljante Gunnar Gren, även kallad professorn. Publikisiffrorna växte också, och t.ex. 1948 års seriefinal mellan hemmalaget IFK Norr-

köping och Malmö FF sågs av 25 000 åskådare på läktaren, vartill ca 40 000 malmöbor lyssnade till direktutsändningar från matchen. Det svenska stjärnlandslaget blev ett av de starkaste i Europa med segrar mot Tyskland 1941 och 1942 samt utklassning av Ungern år 1943 på bortaplan i Budapest med hela 7-2. VM-bronsen 1938 och 1950 samt OS-guldet i London 1948 var ytterligare bevis på att svensk fotboll även resultatmässigt var av yppersta världsklass. Som ett annat uttryck för den svenska fotbollens frammarsch var FIFA:s beslut år 1949 att ge Sverige arrangörskapet för VM-turneringen år 1958.

Anderssons analys av könspektivet inom fotbollen hör till bokens mest intressanta avsnitt. Fotbollen var under första hälften av 1900-talet en mycket maskulin sport, "ingen lek för morsgrisar" utan ett hård spel för de oömma. Det ursprungliga engelska manlighetsidealet anammades och fotbollen blev sålunda ett spel för enbart pojkar och män. Men det kroppsideal som t.ex. Linggymnastiken lanserat fick vika inom fotbollen, vars utövare behövde både snabbhet och uthållighet samt en viss hårdhet, men framför allt benstyrka och en utvecklad teknik parad med en blick för spelet. Utvecklandet av överkroppens muskulatur, som var väsentligt inom gymnastiken, var för fotbollsspelaren sekundärt. Flickorna och kvinnorna fick nöja sig med andra, "mjukare" bollsporter som t.ex. brännboll. Sparkandet ansågs strida mot kvinnligheten. Internationellt förekom damfotboll däremot tidigt, redan på 1890-talet utkämpades matcher mellan damlag i England och 1902 bildades i Köpenhamn den första kvinnliga fotbollsklubben. Kvinnorna fick sin första egentliga lagsport i Sverige först då handbollen lanserades vid 1920-talets slut.

Det finns förvisso en massa intressanta trådar i Torbjörn Anderssons fylliga avhandling som man kunde spinna vidare på. Avslutningsvis skall det endast konstateras att författaren på ett förträffligt sätt lyckats i sin övergripande målsättning att belysa den svenska fotbollens klassresa och dess olika skeden, från medelklassens exklusiva bollspel med engelska borgerliga förebilder över en snabb klassbredning och ideologisk övergång mot en folklig nationalism kring landslagsfotbollen till en populärkulturell, kommersialiserad nationalsport vars guldålder inföll på 1940-talet. Alla fotbollsälskare kan säkert stämma in i Anderssons slutkläm: "Fotbollen har alltid betytt något och gör så än idag, som ett slags kulturell frizon för många grupper av människor. Den blev aldrig ett spel för gentlemän allena. Tur var väl det."

Lars-Folke Landgrén

FRÅN FÄLTET

Design, Technology and Cultural History 4–6.9.2002 i Åbo

Designhistoria är ett förhållandevis ungt akademiskt läroämne. Ämnet förenar föremålsstudier med historieforskning och kulturteori. Tyngdpunkten ligger på formgivning, produktion, distribuering av varor och deras konsumtion. Designhistoria uppstod på 1960-talet i den brittiska akademiska världen och hade först en nära anknytning till både museer och antikmarknaden. Framför allt betjänade ämnet dock utbildningen av formgivare, som uppfattade den traditionella konsthistorien som ett onödigt omfattande läroämne.

Från och med 1970-talet har ämnet varit starkt influerat av de diskussioner som förts inom antropologin och andra kulturstudier och har anammat det inom dessa discipliner dominerande perspektiv som fokuserar på vardagen och dess praktiker. I den här diskussionen får föremålen en diskursiv kraft; de är med om att skapa individer och omgivningar. Designhistoriens intresse har följaktligen utvecklats från finkultur mot allt mera vardagliga föremål. Samtidigt har den blivit mera global. Designhistorisk forskning omfattas med ett särskilt intresse i den spansktalande världen, men också i Asien. Den tredje internationella designhistoriska kongressen, som ordnades i juli 2002 i Istanbul, diskuterade bland annat frågor som kolonialism och det inflytande som den multinationella produktionen av konsumtionsvaror har på den lokala föremålskulturen. Det är alltså inte i första hand fråga om studier av individuella föremål och deras formgivare, utan föremålen ses i förhållande till det omgivande samhället. Samtidigt har ämnet spritt sig till ett så brett fält att det för en utomstående kan vara något svårt att särskilja designhistoria från vissa angränsande ämnen som till exempel designstudier, konsumtionsforskning, antropologi eller konsthistoria.

I de nordiska länderna existerar designhistoria inte som ett individuellt läroämne, även om ämnet i vissa fall ingår i andra utbildningar, framför allt konstindustri och industriell formgivning. Det finns dock ett samnordiskt organ, *Scandinavian Journal of Design History*, som redigeras vid Konstindustrimuseet i Köpenhamn.

Intresset för designhistoria i Finland påminner om situationen i de övriga nordiska länderna. Det är egentligen först från och med 1990-talet som vi har haft enstaka forskare som i åtminstone någon mån identifierar sig med ämnet. Deras vetenskapliga hemvist har varierat; oftast har bakgrunden varit

konsthistoria eller designstudier. Rätt nyligen har man börjat visa intresse för designhistoria inom den kulturhistoriska forskningen vid Åbo universitet. Där uppstod också idén om ett designhistoriskt symposium som ordnades i samarbete med Konstindustriella högskolan, Lapplands universitet och universitetet i Brighton som har en inflytelserik lärostol i designhistoria.

Programmet återgav tydligt den bredd som designhistoria visar också i Finland. Presentationerna omfattade ämnen från iscensättning av en Pink Floyd-konsert till försök att definiera begreppet "hård" i en förgivningskontext. Ett mera traditionellt inslag var en kartläggning av föremålskulturen i det forna DDR. Fascinerande var att höra Louise Pubricks (Brighton) föredrag som förenade nyplatonism och ångmaskiner i det sena 1800-talets England. Här närmade sig symposiet teknologins historia, ett annat stort och växande kulturhistoriskt tema.

Minna Sarantola-Weiss

Medarbetare i detta nummer:

Markus Hiekkänen, docent, forskare, Turun yliopisto; *Marko Lamberg*, fil.dr, forskare, Jyväskylän universitet; *Lars-Folke Landgrén*, docent, universitetslektor, Helsingfors universitet; *Arto Luukkanen*, docent, universitetslektor, Helsingfors universitet; *Jouko Nurmiainen*, fil.mag., assistent, Helsingfors universitet; *Jyrki Paaskoski*, fil.dr, forskare, Punkaharju; *Jessica Parland-von Essen*, fil.lic., forskare, Helsingfors universitet; *Kauko Rumpunen*, fil.mag., forskare, Finlands Riksarkiv; *Robert Sandberg*, fil.dr, högskolelektor, Södertörns högskola; *Minna Sarantola-Weiss*, fil.lic., forskare, Helsingfors universitet; *Barbara Törnqvist-Plewa*, docent, Lunds universitet.

Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska har bekostat översättningen av Arto Luukkanens uppsats (övers. Dag Lindberg), Jouko Nurmiainens (övers. Torsten Edgren), Jyrki Paaskoskis (övers. Rainer Knapas) och Kauko Rumpunens (övers. Lars-Folke Landgrén) granskningar.

Innehåll

Arto Luukkanen: Hur Ryssland blev Ryssland. Hur den ryska staten blev en del av Europa och anammade den ortodoxa tron	481
Lars-Folke Landgrén: 1766 års tryckfrihetsförordning och dess omedelbara betydelse för den svenska pressen och dess opinionsbildning	509
Forskarprofilen	
Nils Erik Villstrand. Intervju av Lars-Folke Landgrén	538
Översikter och meddelanden	
Biblioteket på Åminne i Halikko katalogiserat. Av Jessica Parland-von Essen	544
Granskningar	
Göran Tagesson: Biskop och Stad – aspekter av urbanisering och sociala rum i medeltidens Linköping. Av Markus Hiekkänen	549
Marko Lamberg: Dannemännen i stadens råd. Rådsmanskretsen i nordiska köpstäder under senmedeltiden. Av Robert Sandberg	554
Mats Hallenberg: Kungen, fogdarna och riket. Lokalförvaltningen och statsbyggande under tidig Vasatid. Av Marko Lamberg	563
Leif Runefelt: Hushållningens dygder. Affektlära, hushållningslära och ekonomiskt tänkande under svensk stormaktstid. Av Jessica Parland von Essen	566
Juhan Kahk: Bauer und Baron im Baltikum. Versuch einer historisch-phänomenologischen Studie zum Thema "Gutsherrschaft in den Ostseeprovinzen". Av Jyrki Paaskoski	569
Kimmo Katajala: Suomalainen kapina. Talonpoikaislevottomuudet ja poliittisen kulttuurin muutos Ruotsin ajalla (n. 1150–1800). Av Jouko Nurminen	577
Johannes Remy: Higher Education and National Identity. Polish Student Activism in Russia 1832–1863. Av Barbara Törnquist-Plewa	582
Cecilia af Forselles-Riska: Brobyggaren. Carl Enckells liv och verksamhet till slutet av 1917. Av Kauko Rumpunen	586
Torbjörn Andersson: Kung Fotboll. Den svenska fotbollens kulturhistoria från 1800-talets slut till 1950. Av Lars-Folke Landgrén	591
Från fältet	596

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Historiska institutionen, Pb 59 (Unionsgatan 38 A), 00014 Helsingfors universitet
Prenumerationspris 2002: 30 €, Postgiro 800014-952637.

För beställningar till utlandet tillkommer 5 €.

Lösnummerpris: 10 €. Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14) samt genom redaktionen.